

3.3- Research Publication and Awards

3.3.3.1

*Books and Chapters in edited
volumes/books and papers published
Conference Proceedings*

COVER PAGE, CONTENT PAGE AND
FIRST PAGE

Dr. S.J.Farakate

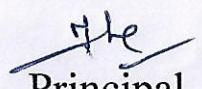
Dr. A.A.Gawade

Dr. A.K.Shinde

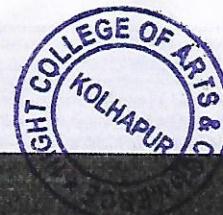
3.3.3: Number of Books and Chapters in Edited Volumes/Books published in National/International Conference Proceedings

Sr. No.	Name of Faculty	Title of Book/Paper	Department	Year of Publication	ISBN Number
1.	Dr. S.J.Farakate	Participation of Women in Olympics	Physical Education	2017	978-81-930930943
2.	Dr. S.J.Farakate	Pranayam and Basket Ball	Physical Education	2020	978-93-83144-82-2
3.	Dr. S.J.Farakate	Participation in sports and Physical Activity: Associations with socio-economic status and remote area	Physical Education	2020	978-93-81249-29-1
4.	Dr.S.J.Farakate	World's Most Popular Sports: A Quick View	Physical Education	2020	978-93-83144-87-7
5.	Dr. A.A.Gawade	Need for the inclusion of Differently abled Persons in sustainable development process	Sociology	2017	978-93-85162-31-2
6.	Dr. A.A.Gawade	Differently abled Entrepreneurship: A recent Model with Special reference to National Handicapped Finance and Development Corporation	Sociology	2017	978-81-930943-3-4
7	Dr.A.A.Gawade	Socio-Political Movements in India	Sociology	2016	978-93-5137-198-4
8	Dr.A.A.Gawade	Positive Impact of Social Media with Special Reference to Education and Health	Sociology	2018	978-93-83797-56-4
9	Dr.A.A.Gawade	Otganic Farming: The Need for Sustainable Development	Sociology	2017	978-81-927211-6-7
10	Dr.A.A.Gawade	Organic Agriculture and Sustainability	Sociology	2020	978-93-81249-29-1
11.	Dr.A.K.Shinde	Hindu Culture and Woman	Marathi	2016	978-93-84091-48-4
12	Dr.A.K.Shinde	Language of Newspapers	Marathi	2017	978-81-930943-3-4
13	Dr.A.K.Shinde	Views of RatnappaKumbhar on Rural Development	Marathi	2017	978-93-85162-31-2
14	Dr.A.K.Shinde	Views of R.N.Chavan on Language and Literature	Marathi	2017	978-93-87137-63-5
15	Dr.A.K.Shinde	Rural Novels	Marathi	2017	978-93-83672-51-6
16	Dr.A.K.Shinde	Farming and Farming related Literature	Marathi	2018	978-81-927211-8-5
17	Dr.A.K.Shinde	Poems on Mother, Human being and search of motherland	Marathi	2018	978-93-85154-03-4
18	Dr.A.K.Shinde	DeshbhaktRatnapannaKumbhar	Marathi	2018	978-81-930943-6-5

19	Dr.A.K.Shinde	Thought for the development of new society	Marathi	2019	968-93-85162-11-4
20	Dr.A.K.Shinde	Satyashodhakiya Movement and Contemporary Relevance	Marathi	2019	978-93-82451-71-6
21	Dr.A.K.Shinde	SatyashodhakiyaNiyatkalike	Marathi	2019	978-93-83797-87-5
22	Dr.A.K.Shinde	Pillar of Satyashodhakiya Movement: Madhavrao Patil	Marathi	2019	978-93-83401-77-2
23	Dr.A.K.Shinde	SatyashodhakiyaVidyapithe(Universities)	Marathi	2019	978-93-83401-77-2
24	Dr.A.K.Shinde	BhatakyaVanchitanchyaMukttiladyachya Nayika: Vidyadevi Savitribai Rode	Marathi	2020	
25	Dr.A.K.Shinde	Sarojini Babar	Marathi	2020	978-93-5408-082-1
26	Dr.A.K.Shinde	KartutwavanStreeya: BharatiyaStrrvadachasatyashodhakiyaAwaz: Tarabai Shinde	Marathi	2020	978-81-939588-1-0
27	Dr.A.K.Shinde	Remembering GovindraoSasane	Marathi	2021	
28	Dr.A.K.Shinde	Introduction to the book Shabdanche Moti	Marathi	2021	978-81-949802-0-9
29	Dr.A.K.Shinde	SatyashodhakiyaChalvalitaleJuniKagadpatre	Marathi	2021	
30	Dr.A.K.Shinde	Changing Rural habitat and Marathi Rural Novels after 90's	Marathi	2021	978-93-92872-00-6
31	Dr.A.K.Shinde	Marathi Language and Livelihood	Marathi	2020	978-93-85190-17-9
32	Dr.A.K.Shinde	Satyashodhakiyaniyatkalikeprabodhanperpatrakaritech e parva	Marathi	2021	978-81-941309-5-6
33	Dr.A.K.Shinde	KrantiveerChimasaheb	Marathi	2020	978-93-87576-14-8
34	Dr.A.K.Shinde	Vicharkiran	Marathi	2021	978-93-86651-39-6

Principal
PRINCIPAL,
 NIGHT COLLEGE OF ARTS & COMMERCE,
 KOLHAPUR

Dr S J farakate

Council of Education's

Proceedings of Multi-Disciplinary National Seminar On

**Recent Trends in Social Sciences, Languages, Literature,
Commerce, Science and Sports in India**

4th February 2017

COMMERCE

LANGUAGES

SOCIAL SCIENCES

SCIENCE

SPORTS

Council of Education's

Night College of Arts and Commerce, Kolhapur

ISBN-978-81-930943-3-4

Recent Trends in Social Sciences, Languages, Literature, Commerce, Science and Sports in India

■ Editor

Prof. Abhijeet Ashok Kamble

■ ISBN-978-81-930943-3-4

■ First Edition – February 2017

■ ○ Published by

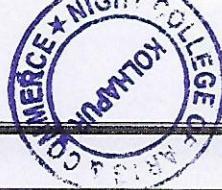
Principal
Arts & Commerce College, Ashta
Tal. Walava, Dist. Sangli. - 416 301

■ Composed and Printed By

Samrudhi Offset,
Industrial Estate, Kolhapur.

Disclaimer - The responsibility for facts stated, opinion expressed or Conclusions reached plagiarism, if any, in this proceeding is entirely of the author. The Editor / Publisher bears no responsibility for them whatsoever

	Shahaji Law College, Kolhapur.	
80	The Chronic Problem of India : Poverty Prof. R. G. Deshpande Smt. M. G. Kanya Mahavidyalaya, Sangli.	185
81	The Culture of Judicial Independence: Conceptual Foundations and Practical Challenges Dr.M.C.SHEIKH Shahaji Law College, Kolhapur.	188
82	Simulations: A Recent Trend in Legal Education Prof.Patki Suhas Vijay Shahaji Law College, Kolhapur	191
83	Language Learning through Web Technology Prof.Vaishali Vasant Joshi Smt.M.G.Kanya Mahavidyalaya, Sangli.	194
84	TRANSMUTATION: FROM LITERARY TEXT TO FILM Prof. Vidya Vasant Bhosale Smt. Mathubai Garware Kanya Mahavidyalaya, Sangli.	197
85	ADOPTION OF RATOON MANAGEMENT PRACTICES BY THE SUGARCANE GROWERS R. D. Pedhekar ¹ , N. N. Tale ² and P. U. Raundal ³ College of agriculture, Kolhapur	199
86	Make in India Scheme* Prof. Ram Naik Arts and Commerce College , Ashta Prof. Abhijeet Kamble , Night College of Arts and Commerce, Kolhapur	202
87	“Demonetization: Pros and Cons.” Miss. Sonali Suhas Salokhe. Miss. Uttkarsha Laxmikant Vankudre. D.R.K. College of commerce, Kolhapur.	205
88	Mr. Amar Dinkar Shinde & Mr. Rahul Namdev Bhaskar Shivaji University, Kolhapur	207
89	Social Ecofeminism in Dalit Women’s Autobiography “The Prison We Broke” Megha Ramachandra Shinge. Research scholar, Dept. Biotechnology, Karnatak University, DHARWAD	209
90	Shrawan Bal Yojana: A Case Study of Kolhapur District Suk student Deepak S. Kamble	211
91	Young Adult Fiction In The Outsiders Kartik Yalloji Patil. Rajkiran Jotiram Biraje Night College of Arts and Commerce Kolhapur.	213
92	CHRISTIAN ALLEGORY IN THE TRILOGY ‘LORD OF THE RINGS’ Kuldeep Ruturaj R. Research Student	216
93	Feminine Consciousness in Githa Hariharan’s ‘The Thousand Faces of Nights’ Kulkarni Onkar Dattatray Ph.D. Research Student,	218
94	THE NEW TRENDS IN LITERATURE Mr. Ashish Mahadev Musale STUDENT Shivaji University, Kolhapur	220
95	Recent trends of working of Burud Community in Kolhapur District Pooja Mohan Gotkhindikar Research Student	222
96	“LAND USE PATTERN AND CROPPING PATTERN IN INDIA” Miss. Shinde Varsha T., Miss. Moholkar Jyoti. V., Research Student	224
97	AIDS: ORIGIN, CAUSES AND PREVENTIVE MEASURES Shri. J.K.Sasane T.K.Kolekar Arts and Commerce college, Nesari	226
98	Other Aspect of Sport injury Mr. Samarth D. Manukar D.A.V. Velankar College of Commerce, Solapur	229
99	ANALYSING THE TRANSITION OF SOCIAL MOVEMENTS FROM OLD TO NEW SUCHITA RENUKA PRASAD SURAGIHALLI SHAHAJI LAW COLLEGE, KOLHAPUR	231
100	आौलापिक स्पर्धेत भारतीय महिला खेळाडूंचा सहभाग : एक विकितसक अध्याय प्रा. डा.एस. जे. फराकटे शारीरिक शिक्षण विभाग, नाइट कॉलेज आंड कॉमर्स, कोल्हापुर	234
101	खिद्रामुळे पर्फर्म स्थळांचा दिलास : एक विकितसक अध्याय	235

ऑलिंपिक स्पर्धेत भारतीय महिला खेळाडुंचा सहभाग : एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. एस. जे. फराकटे

शारीरिक शिक्षण विभाग, नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉर्मर्स, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

आज ऑलिंपिक, आशियाई, राष्ट्रकुल स्पर्धेमध्ये भारताचे यश पाहता ते फार नगण्य असा स्वरूपाने आहे. भारतामध्ये अनेक होतकरु व गुणवान खेळाडू आहेत परंतु आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मात्र त्याच्या कामगिरीच्या मर्यादा दिसून येतात. जगाच्या तुलनेत भारताचा विचार केला तर चीन नंतर सर्वात जास्त लोकसंख्या आपली आहे. भारत हा जरी १२१ कोटीचा लोकसंख्या असलेला देश असला तरी आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेमध्ये मोजकीच पदके मिळतात. तर जपान, जर्मनी, इंग्लंड, इ. छोट्या लोकसंख्येच्या देशातील खेळाडू या स्पर्धेमध्ये पदके मिळविण्याच्या बाबतीत आघाडीवर आहेत. याचा विचार करण्याची गरज आहे. देशामध्ये अनेक प्रतिभावान खेळाडू तथाग होऊ शकतात. पण त्यांना आवश्यक असलेला क्रिंडा विषयक गरजांची पूर्तता होत नाही. जर आपल्याला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर यश संपादन करायचे असले तर त्यांच्या योग्य गुणांना वाव मिळवून देऊन त्यांच्या समस्या सोटविल्या पाहिजेत. या साठी ऑलिंपिक स्पर्धामध्ये सहभागी होणाऱ्या महिलांची परिस्थिती काय आह, हे घण्या आवश्यक आहे. त्यामुळे या शोध निबंधासाठी “ऑलिंपिक स्पर्धेत भारतीय महिला खेळाडूंना सहभाग : एक चिकित्सक अभ्यास” हा विषय निवडला आहे.

अध्ययनाची उद्दिश्य :

१. ऑलिंपिक मध्यीन प्रारंभी गरिमा दोस्तांना समाप्त घासा आणा.
२. ऑलिंपिक मधील भारतीय महिला खेळाडूंच्या कामगिरीने सहभाग न करा.
३. भारतीय महिला खेळाडूंच्या समस्या जाणन घेणे.

मृहीतके :

१. ऑलिंपिक मध्ये भारतीय महिलांचा सहभाग कर्मी नाही.
२. ऑलिंपिक मध्ये भारतीय महिलांना फारच कमी प्रमाणात पदक प्राप्त होतात.
३. भारतीय महिला खेळाडूंना प्रोत्साहन कर्मी मिळते.

माहिती स्रोत व अभ्यास पद्धती :-

या शोधनिबंधासाठी ब्दीतीय सामुद्रीचा उपयोग करण्यात आला. ब्दीतीय सामुद्री विविध ग्रंथ, संशोधन पत्रिका, शासकीय अहवाल इत्यादीच्या माध्यमातून प्राप्त केली. उपलब्ध झालेल्या माहितीचे योग्य संस्करण करून विश्लेषण करण्यात आले.

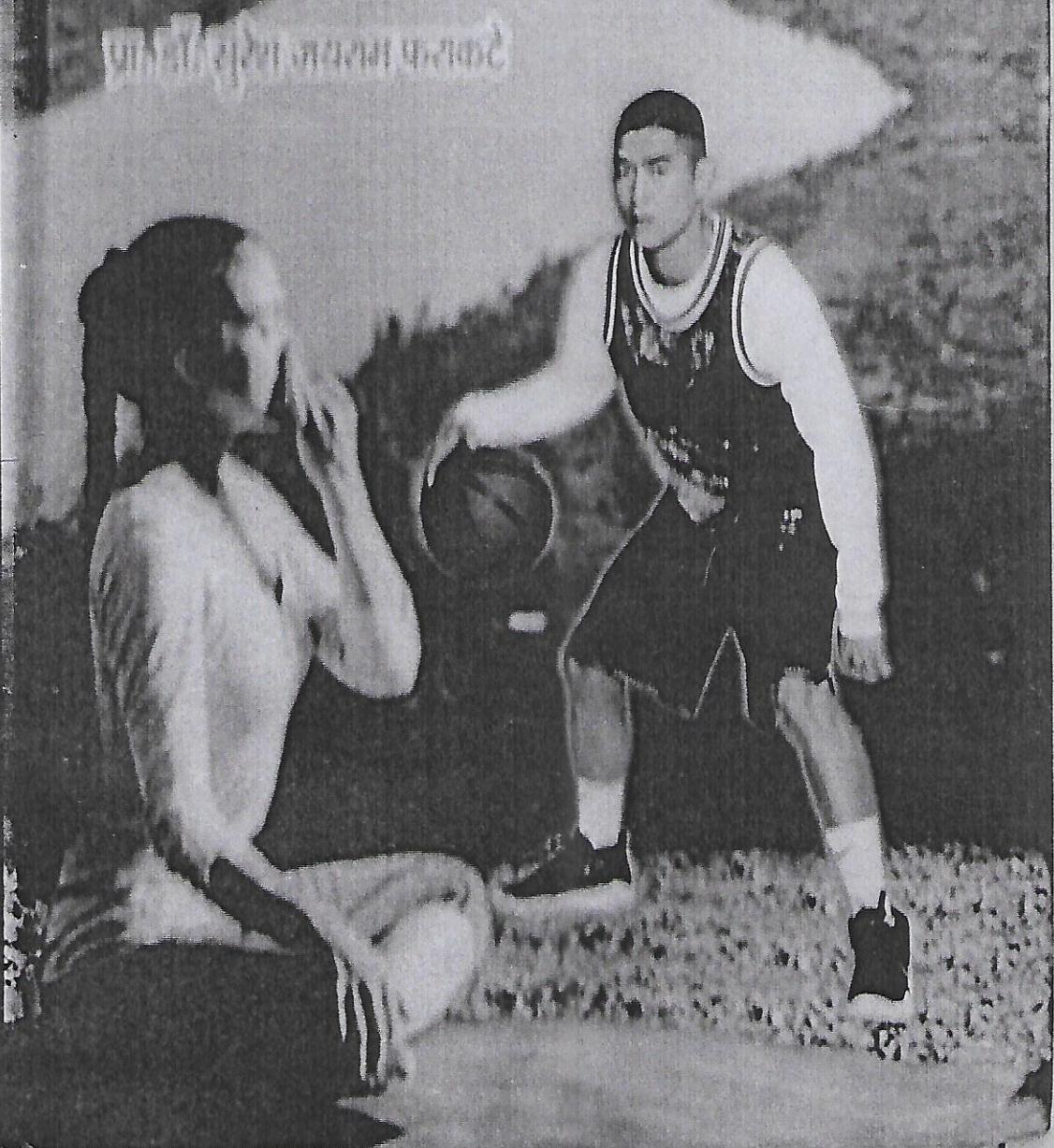
विषय विवेचन :-

भारत देशाने आजवर १८९६, १९०४, १९०८ व १९१२ सालांमधील स्पर्द्य वगवळता मर्व ऑलिंपिक स्पर्धामध्ये सहभाग घेतला आहे. ऑलिंपिक खेळात भारताचा सर्वप्रथम सहभाग सन १९०० मध्ये झाला. त्यावेळी नॉर्मन प्रितचार्ड ह्या एकमेव अंथलिटने भारतातो भाग घेतला. ज्यामध्ये त्यांने २ रजत पदक मिळविला. देशाचा पहिला संघ १९२० ऑलिंपिक स्पर्धेसाठी पाठविला गेला. भारतीय ऑलिंपिक अमोर्मिण्यन ह्या भारताच्या गूऱीय ऑलिंपिक संघटनेची स्थापना १९२७ साली झाली.

आता पर्यंत भारतीय खेळाडूंनी ऑलिंपिक मध्ये एकूण २८ पदके मिळविली आहेत. त्यापैकी सर्वात जास्त ११ पदके हॉकीमध्ये आहेत. बन्याच काळापर्यंत भारताचा पुरुष हॉकी संघ ऑलिंपिक खेळात सर्वोच्च स्थानावर होता. एखाद्या महिला खेळाडूने पदक मिळवल्याची कामगिरी पहिल्यांदा १९०० मालच्या पौर्स ऑलिंपिक मध्ये केली. या स्पर्धेत स्वित्झर्लंडच्या हेलेन दे पोर्टलेस या महिला खेळाडूने सांघिक सुवर्ण पटकावले. तिने नौकानयन स्पर्धेत ही कामगिरी केली. एखाद्या महिलेने सुवर्ण जिंकण्याची ही पहिलीच वेळ होती. याच स्पर्धेत इंग्लंडच्या चॉलेट कूपरने महिला एकी टेनिसमध्ये सुवर्ण पटकावले, नंतर तिने मिश्र दुहेरीतही सुवर्ण जिंकण्याची कामगिरी केली.

प्राणायाम व बास्केटबॉल

प्राणायाम व बास्केटबॉल ★ पा. डॉ. मुहेश जगद्यास पर्याकर्ते

PRINCIPAL

NIGHT COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, KOLHAPUR

१८

.एड. परिक्षेपमध्ये
। मिळविले. सन
केली. कौसिल
क्त रत्नाप्याण्णा
इट कॉलेज ऑफ
शेक्षण संचालक
बार्य म्हणून नाइट
आहेत.

व आंतरराष्ट्रीय
द्वच केले आहेत.
ज्य व विद्यापीठ
व संशोधन पेपर

त्या बास्केटबॉल
यनशिपमध्ये १७
व झोमल
त्यपर पिलविले
मध्य सलग ३

५.आय.) आणि
नाम केले आहे,
स असोसिएशन
सिएशन सचिव,
स्व, कोल्हापूर
कार्यरत आहेत.

कृत्त्वात्

०) 1903
g@gmail.com
.com

NIGHT COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, KOLHAPUR

PRINCIPAL

Pranayam Va Basketball
Author : Dr. Prof. Suresh Jayram Farakte
Price : Four Hundred Ninety Five Only.

समर्पण

ISBN : 978-93-83144-82-2

पुस्तक	:	प्राणायाम व बास्केटबॉल
लेखक	:	प्रा. डॉ. सुरेश जयराम फाराकटे
©	:	लेखकाधीन
प्रकाशक	:	शुभम् पब्लिकेशन
		उप/128, हसपुरम्, कानपुर-208021 (उ.प्र.)
		दूरभाष : 0512-2626241
		मो० : 09415731903
		E-mail : shubhampublicationskn@gmail.com
		Website : www.shubhampublications.com
संस्करण	:	प्रथम 2020
शब्द साज	:	शिखा ग्राफिक्स, कानपुर
मुद्रक	:	पूजा प्रिन्टर्स, कानपुर
मूल्य	:	₹ 495/-

व

डॉ. रत्नाप्पणा भरमाणा कुंभार
यांच्या पवित्र स्मृतीस
आणि
माझे बडील कैजयराम बाळकू फाराकटे

व

आई श्रीमती मुक्ताबाई जयराम फाराकटे
यांना आदरपूर्वक समर्पण

1.

प्रस्तावना

प्रस्तावना

आजकालचे धराधकीचे जीवन, नव्या पिढीची नवी दृष्टी, बदलता क्राळ, बदलते विचार, बदलती मने, बदलते जीवन इत्यार्दीचा विचार केला असता आजची पिढी खूपच अशक्त झालेली दिसून येत आहे. ‘शरीर माझ्यं उलू धर्म साधनम्’ असे आनंदी काळापासून सांगण्यात येते. माणसाला जीभ, डोके, नाक, त्वचा आणि कान अशी पाच जानेंद्रिये असून त्याब्बरे रस, रंग, स्पर्श अर्थात् नाद यांचे ज्ञान होते. ती सर्व नीट कामे करत असतील तरच जीवनाला अर्थ आहे. ‘दुर्घट गेली की सूर्यी गेली’, काम गेले की जीवनातले संगती गेले’ असे म्हणतात. त्या प्रमाणेच माणसाला मन किंवा बुद्धी हे सहावे इंद्रिय मिळाले आहे. शरीर स्वस्थ असेल तरच मन किंवा बुद्धी योग्य नितीने काम करणार अस्यां तेही लुँझे पांगळे होईल. म्हणूनच म्हणतात, निरोगी शरीरात निरोगी मन वास करते.

मानवाच्या विकासक्रमांतील महत्वाचा अविभाज्य घटक म्हणजे खेळ होय. मानवी जीवनाच्या विकासक्रमात खेळास अनन्यसाधारण महत्व आहे. भौतिक सुखाच्या हव्यासामुळे मानवी जीवन दगडाचीचे व धावपळीचे बनले आहे. नानवाच्या मुख्य हालचालीना मर्यादा आलेल्या आहेत. त्यामुळे अनुसाह, लडूपाणा, नैराश्य यासारखे रोग निर्माण होताना दिसत आहेत. परतु खेळ हा असा घटक आहे की, ज्यामुळे उत्साह वाढतो, नैराश्य दूर होते. विविध गोणापासून उक्तता मिळते. खेळामुळे अचूक निर्णिक्षमता, समयसूचकता, तत्त्वरता, चलाखी वाढते. तसेच बौद्धिक व मानिसिक पैलूचा बिकास होतो. शरीर व मन यांच्यामध्ये अत्युच्च संबंध निर्माण होतो. म्हणूनच मनाला अत्यानंद देणारा आणि संकटाला विसरायला लावणरा खेळ हा एक महत्वाचा घटक आहे. आधुनिक युगात खेळाकडे शास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहिले जाते. सर्वसामान्यांचे जीवन आरोग्यदायी होण्यासाठी तसेच स्पर्धात्मक युगामध्ये अत्युच्च शिखर गाठण्यासाठी खेळाचा शास्त्रीयदृष्ट्या अभ्यास होताना दिसत आहे.

अनुक्रम

1. प्रस्तावना
  2. संबंधित साहित्याचा आढावा
  3. संशोधन कार्यपद्धती
  4. माहितीचे सादरीकरण, विश्लेषण आणि स्पष्टीकरण
  5. सारांश निष्कर्ष आणि शिफारशी
- संदर्भ सूची

१४४
१४९

१८

क्रीडाप्रकारात जलदगतीने बदल होताना दिसत आहे. सध्याच्या विज्ञानयुगात नववीन तेवे उपयोगात आणली जातात. शोधकार्य करताना परीक्षण, कसोट्या व मोजमाप महत्वाची भूमिका बजावत आहे. यावरून खेळांचा दर्जा, खेळातील

अस्मिन द्वयं श्रीश सरस्वतीच
Council of Education's

D.R.K. College of Commerce, Kolhapur

Reaccredited with "A" Grade (CGPA 3.03)

Two Days

International
Multidisciplinary
Conference

78-93-81249-29-1

PROCEEDING BOOK

on

Global Challenges for Sustainable Development

Date : 10th and 11th January 2020

In Association With

The United Western Bank's Late R. N. Godbole Chair, Shivaji University, Kolhapur

Media Partner : Pudhari Publications Pvt. Ltd., Kolhapur

18	A Study On Awareness And Usage Of E Commerce By The Students In The Kolhapur City Dr. Supriya Chougule.	82
19	Human Rights Movements A Historical Perspective Dashavant Maruti	85
20	Perceptions of Generation Z towards Service Quality in Banking Services Prof. Supriya Desai and Dr. Aakash Kamble	88
21	Green Banking In India: An Overview Dr. Vijay .B. Desai	94
✓ 22	“Participation in sport and physical activity: associations with socio-economic status and remote area” Dr. Suresh Farakate	97
23	A Research Paper On Digitalization And Accounting Dr. Chandrakant Gundappa Gaikwad	101
24	21 st Century Women’s Perspective Regarding Gender Equality At Workplace-A Study Smt. Dhanalaxmi Mahadeo Gaikwad and Dr. (Ms) Rupali Uttam Sankpal	104
✓ 25	Organic Agriculture and Sustainability Prof. Gawade Akshata Amitkumar	106
26	Restructure In Indian Banking Sector By Way Of Mergers And Acquisitions Towards Sustainable Development Ms. Sonal K. Gawade	109
27	Inaccessibility and Social Exclusion of Persons with Disabilities Trupti Pandurang Gawade	113
28	E-Commerce in India: An Analysis of Present Status, Challenges and Opportunities Prof. Sharmin Shaukat Ghare	116
29	A Study of Customer Attitude and Perception towards Use of Mobile Wallet Tejashree C. Ghodake and Dr. Deepa R. Ingavale	119
30	Agro- Entrepreneurship Opportunities And Challenges Dr. B. D. Girigosavi	124
31	A Study of Mobile Banking in Hutatma Sahakari Bank LTD., Kolhapur Ms. Shivani V. Goud and Dr. Samina S. Jamadar	128
32	“A Study of Stress Management and Human Values” A. M. Gurav	131
33	Role of ICT in Organizational Knowledge Management Mrs. Tejaswini A. Hilage	135
34	Green Banking Ms. Snehal A. Hirikude	136
35	Challenges And Strategies Of Green Banking Dr. Baliram Kashappa Hude	140
36	An Analysis of Doctrine of Sustainable Development : Judicial Perspective Mr. Mihir Umesh Inamdar*	142

“Participation in sport and physical activity: associations with socio-economic status and remote area”

. Dr. Suresh Farakate

(act/prin. Night College of Arts and Commerce Kolhapur.)

Abstract : Many factors influence participation in sport and Physical Activity. It is well established that socio-economic status is a critical factor. There is also growing evidence that there are differences in participation patterns according to residential location. However, little is known more specifically about the relationship of Physical activities participation and frequency of participation in particular contexts, to socio-economic status and residential location. This study investigated the relationship of participation, and frequency and context of participation, to socio-economic status and location.

Methods : Three aspects of participation were investigated from data collected in the Sport Participation Survey of persons aged 15+ years: any participation (yes, no), regular participation (<12 times per year, ≥12 times per year) and level of organization of participation setting (non-organized, organized non-club setting, club setting).

Results : The rates of both any and regular Physical activities participation increased as socio-economic status increased and decreased as remote area increased. However, participation in Physical Activities was socio-economic status or remoteness-prohibitive for only a few types of Physical activities. As remoteness increased and socio-economic status decreased, participation in many team sports actually increased. For both socio-economic status and remote area, there were more significant associations with overall participation, than with regular participation or participation in more organized contexts.

Conclusions : This study demonstrates the complexity of the associations between socio-economic status and location across different contexts of participation. Nevertheless, it seems that once initial engagement in Physical Activities is established, socio-economic status and remote area are not critical determinants of the depth of engagement.

Keywords : Sport, Physical activity, Socio-economic status, rural area.

INTRODUCTION

Sports began as a leisure time activity reserved only for a few declared amateurs in the 20th century however, it has become a social phenomenon for the masses. In Industrial countries sports has developed into its own economics branch contributing about two present to gross domestic product today challenge is to make sport an economic factor also in less developed countries.

There is an abundance of knowledge of the wide range of influences on participation in physical activity. In accordance with the Socio-Ecological model, these influences or determinants of participation can relate to intrapersonal, interpersonal, organizational, environmental, and policy factors.

One key influence on participation is Socio-Economic Status. This determinant impacts upon many Physical Activities determinants across a number of the Socio-Ecological model's domains. It is consistently reported in both quantitative and qualitative studies that people with higher Socio-economic status are more likely than those

with lower Socio-economic status to participate in Physical Activities , and more specifically in sport .A qualitative study of adults in the Maharashtra , all districts found that some barriers to Physical Activities and sport participation were consistently reported across all districts. Along with time pressure, cost was articulated consistently throughout as a barrier to Physical Activities participation. In addition to individual and household Socio-economic status, there is evidence that neighborhood Socio-economic status is also related to Physical Activities participation. There is evidence that higher Socio-economic status neighborhoods have significantly more Physical Activities facilities than lower Socio-economic status neighborhood's, thus providing more opportunities to be physically active. Furthermore, low Socio-economic status neighborhoods were found to have significantly fewer free-for-use facilities than high Socio-economic status neighborhoods.

There are also differences amongst participation levels and trends according to different geographical regions. It is not uncommon for studies to report Physical Activities

M.K.

PRINCIPAL
NIGHT COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, KOLHAPUR

World's Most Popular Sports

A Quick View

Dr. Suresh Jayram Farakte

Director of Physical Education
Night College of Arts & Commerce, Kolhapur

SHUBHAM PUBLICATIONS
Kanpur

Contents

Sr. No.	Particulars	Page No.
	Introduction	9
1.	Football	11
2.	Cricket	17
3.	Basketball	28
4.	Hockey	33
5.	Tennis	39
6.	Volleyball	45
7.	Table Tennis	51
8.	Baseball	56
9.	Rugby	61
10.	Golf	69
11.	Formula one – A racing sport	75
12.	Moto GP	84
13.	Boxing	90
14.	Badminton	96
15.	Snooker	101
16.	Shooting	108
17.	Handball	114
18.	Wrestling	119
19.	Chess	126
20.	Kabaddi	132
21.	Kho Kho	138
	References	143

World's Most Popular Sports

A Quick View

© Author : Dr. Suresh Jayram Farakie
First Published : 2020

ISBN : 978-93-83144-87-7

Price : ₹ 595.00

[All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publishers]

Published By :

SHUBHAM PUBLICATIONS

Publishers & Distributors

3A-128, Hanspuram

Kanpur Nagar - 208021 (U.P.) India

Mob. : +91 9452971407, +91 9792402100

E-mail : shubhampublicationsknp@gmail.com

Website : www.shubhampublications.com

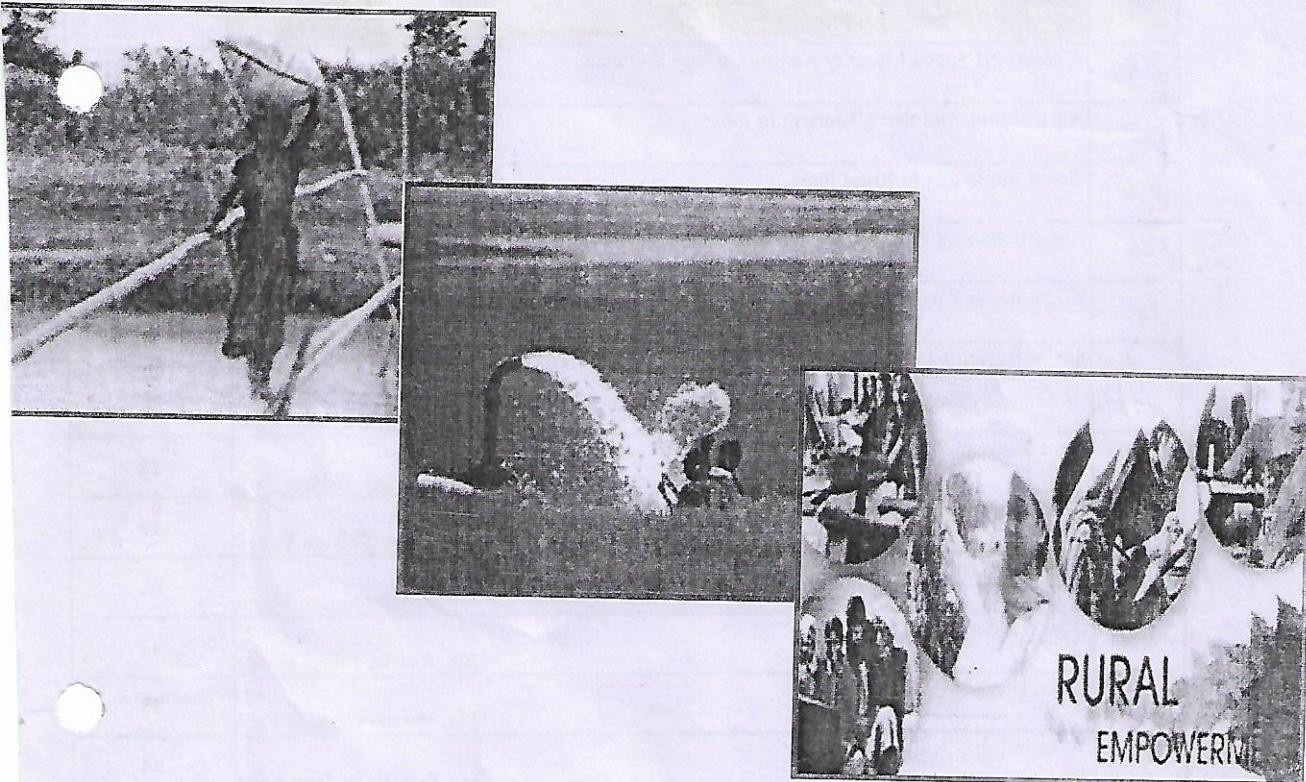
Dr A A Gawade

ISBN-978-93-85162-31-2

॥ विद्या गुरुणां गुरुः ॥

SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN RURAL INDIA: ISSUES AND POLICY INITIATIVES

EDITORS

Dr. Mansingh S. Dabade

Dr. Deepak V. Suryawanshi

NAAC RE-ACCREDITATION
'B' GRADE (CGPA:2.79)

Sahakarbhushan S.K.Patil College, Kurundwad Tal: Shirol,
Dist: Kolhapur 416106 (MS) INDIA
(AFFILIATED TO SHIVAJI UNIVERSITY KOLHAPUR)

INDEX

Sr. No.	Title	Page No.
1	Cadastral Information System (CIS) – GIS Based Application <i>A Case Study for Sule Village (Ajra Tehsil, Kolhapur District)</i> Dr. Vishal S.Moon , DR. yogesh D.Choukude	1
2	Overview Of Rural Development Programmes In India Mr. Abhijeet Kamble	4
3	Importance Of Sports In Our Life Prof. Pratale Limbaji Kashiram	7
4	Role Of Sugar Co-Operatives In Rural India: A Case Study Of Shri.Datta Karkhana Shirol. Dr. Mansingh S. Dabade	8
5	Need Of The Inclusion Of Differently Abled Persons In Sustainable Developmental Process. Prof.Akshata Amitkumar Gawade	12
6	A Study Of Social Maturity Among College Students Shri Anil Balaso Balugade	14
7	Agricultural And Rural Tourism In India Ms. Pranali Ajit Nandagave	15
8	Green Marketing In Rural India Ms. Ankita Sanjay Sanadi	19
9	Rural Economy Towards Cashless: A Case Study Of Nigeria Ms.Susmita Shantanath Chougule	21
10	Irrigation And Agricultural Development Dr. Dattatray Sitaram Bagade	22
11	Social Reforms In Mumbai Region: Special Reference To Tribal Rural Child Education Dr. Haji Nadaf, Mr. Godbole V. A.	26
12	Agro Tourism For Rural Development Ms.Ashwini Babaso Parit	28
13	Role Of Green Marketing In Rural Development Ms.Shah Shivani Shital.	29
14	Agro-Tourism In Rural India Ms.Ashvini Sunil Mali	31
15	Digital India Ms. Rasika Tanaji Maske	32
16	Green Marketing & Rural India Ms. Varsha Gajanan Patil	33
17	Make In India & Rural India Ms. Snehal Dadaso Aade	34
18	Role Of Co –Operative In India Ms.Arjeeta Adinath Balwan	36
19	Role Of Women Entrepreneurs In Sustainable Development Of Rural Economy And Sustainable Development For Rural Women Empowerment Ms.Patil Shweta Ramgonda	38
20	Rural Development And Food Problem In India Dr. Pandit S . Waghmare	39
21	Cashless Society Ms.Borgave Sunita Ganpati	40
22	Rural Road Infrastructure In India: A Need Ms.Sabina Rizwan Matwal	41
23	Role Of Maharashtra State Road Transport Corporation In India. Ms.Reshma Babaso Eksambe	43
24	Digital India : With Reference To Digital Empowerment Of Citizens. Ms.Kagale Pallavi Laxman	44

MESSAGE

It gives me an immense pleasure to learn that the Department of Commerce and Department of History of Sahakarbhushan S.K.Patil, College, Kurundwad are organising the National Seminar on "**Sustainable Development in Rural India : Issues and Policy Initiatives**" on **7th February, 2017**. The business of the seminar is going to be in the Seminar Proceedings as a mark of occasion.

It is heartening to note that the Seminar would be dealing with the Issues and Policy Perspectives in Rural India. I am sure that the deliberations of the seminar would be of considerable value for policy makers.

I wish the seminar every grand success.

Jayram K. Patil (Bapu)

Chairman,
National Institute of Education.

ISBN 978-93-85162-31-2

NEED OF THE INCLUSION OF DIFFERENTLY ABLED PERSONS IN SUSTAINABLE DEVELOPMENTAL PROCESS.

Prof. Akshata Amitkumar Gawade

Dept. of Sociology

Night College of Arts and Commerce, Kolhapur

Introduction:

Hellen Keller describing her life tells that "If I regarded my life from the point of view of the pessimist, I should be undone. I should seek in vain for the light that does not visit my eyes and the music that does not ring my ears. I should beg day and night and never be satisfied. I should sit apart in awful solitude, a prey to fear and despair. But since I consider it a duty to myself and to others to be happy, I escape a misery worse than any physical deprivations".

These are the words of the person who accepted the challenges of multiple disabilities and proven that disable person is not disable by mental or physical capacity, they are having the wings to fly over from the problems and they should be regarded as differently able. Disability is not a condition but also a multi-sided social phenomenon, now gaining the wide attention from social scientist also. Disability should not be considered as a personal attribute or limited to impairment, but as a situation that results from the interaction between person and his environment.

Objectives:

1. To aware about population of differently able.
2. To throw light on conceptual background.
3. To focus on need of sustainable development among differently able persons.

Research Methodology:

Research design used for this paper is **descriptive and explorative**.

Technique of data collection is both **qualitative**. Source of data collection is mainly based on secondary for which **Census Survey of Government of India** and **United Nations Report, report of International Disability and Development Consortium and information from books and journals**, Source: Department of Empowerment of Persons with disabilities, Ministry of Welfare Affairs, Govt. of India are taken into consideration.

Population of Disability in world scenario:

According to **World Health Organization** report around 15% of the world's population, or estimated one million people, live with disabilities.

According to **United Nations Development Programme** 80% of the disabled live in the developing countries. In most **Organization for Economic Co-operation and Development** countries, women report higher incidence of disabilities, and disability rate is higher in lower educational groups,

According to **World Bank** estimate 20% of the world's poorest people are suffer from some kind of disability. In the disabled world women with disabilities are recognized to be multiple disadvantaged, experiencing exclusion on account of their gender and their disability. Women and girls are particularly vulnerable to abuse. A survey in Orissa conducted in 2004 show that the women and girls with disabilities were beaten at home, 25% of the intellectual disabilities were raped, 6% of women with disabilities are forcibly sterilized. Comparative studies on disability legislations shown that only 45 countries have anti-discriminatory policy and other disability specific laws. According to

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization stated 90% of the children in developing countries do not go to the school. According to **International Labour Organizations** in some countries 80% of the people with disabilities are unemployed. This is the world scenario of the disable persons.

Disability in Indian Context:

In India, according to the Census Data 2011 disability population is 2.5%, i.e. total population is 2,68,10,557, among which 9,86,202 are males, 1,18,24,355 female population. If we take into account of the loco-motor disability , male population is 33,70,374, and female population is 20,66,230 and mental retardation is 15,05,624 among which male is 8,70,708 and female is 6,34,916. In Maharashtra the proportion of disability is very high i.e. 2.64% i.e. 15,69,582 out of total disabled population 10,20,371 living in rural area and 5,49,211 are from urban area.

Conceptual Background:

"Disability", the word is used has different meanings for different people. This concept is very complex because it has historical, social, legal, philosophical influence.

The term Disability according to **International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF)**, has been conceptualized as being a multidimensional experience of the persons involved. Three dimensions of disability are recognized by ICF: body structure and function (and impairment thereof), activity (and activity restrictions) and participation (and participation restrictions).

National Sample Survey Organization (NSSO Survey) has defined disability as "A Person with restriction or lack of ability or lack of abilities to perform an activity in the manner and within the range considered normal for a human being was treated as having disability. It excluded illness/injury of recent origin (morbidity) resulting into temporary loss of ability to see, hear, speak or more. The NSSO definition was much closer to the social model.

Sustainable Development:

"It is a process for meeting human development goals while sustaining the ability of natural systems to continue to provide the natural resources and ecosystem services upon which the economy and society depends".

Need to include Differently able in Developmental Process:

International Disability alliance and the International Disability and Development Consortium are calling for clear recognition of the rights of persons with disabilities in the Open Working Group Process leading towards development of the sustainable development.

1. Barriers to Participation in society:

Persons with disabilities face barriers to participation in society including access to development programmes and benefit on an equal basis from education, employment, health care, communication and transportation services.

2. Living in absolute poverty:

Absolute poverty means unable to fulfill the basic amenities of life like food, shelter, cloth, education and health.

3. Risk to the effect of climate change:

Differently able persons are at risk of the climate change such as natural disasters and food security; they are also more vulnerable in situations of conflict. The impacts of climate change like extreme weather, sea level changes and agriculture productivity changes leading to food security will affect the world's largest poor.

UN recommendations:

- The first report of the Open Working Group for the SDGs contains explicit references to differently able persons and calls for mainstreaming disability, accessibility, equality, affordability and non-discrimination.
- The outcome document of the High Level Meeting on Disability and Development stressed "the importance of ensuring accessibility for and inclusion of persons with disabilities in the emerging posts – 2015 United Nations Development Agenda.
- The outcome Document of the Rio+20 conference acknowledged that persons with disabilities not only face significant restrictions in all aspects of development, but should be considered a vulnerable population and included as one of the major stakeholders involved in the development of the Sustainable Development Goals(SDGs). In accordance with paragraph 135 governments must commit to promote sustainable development policies that support inclusive housing and social services; a safe and healthy living environment for all, particularly, persons with disabilities.
- The Secretary-General's report(August 2013) and the report of the High – Level panel on the Post 2015 Development Agenda(May 2013). Both documents call for disaggregation of data based on disability and the mainstreaming of persons with disabilities in the new development goals. The secretary – General, when setting the goals for the post – 2015 development agenda, recognized disability as one of the cross-cutting issues that needs to be taken into account when designing goals and targets.

Source: International disability and Development Consortium

Conclusion and Suggestions:

To conclude with we can say that differently able persons are not disabled people; they can do much better than normal people. Only thing is that we should aware about their problems and include them in the process of sustainable development. Many recommendations and Acts have been passed for improving the condition of disable people, but they are not properly implemented. Following things should be taken into consideration to include differently able in sustainable developmental process.

Social Sustainability:

Social sustainability is urgent need of the differently able people because the attitude of the society towards them is very negative, sympathetic and many a time very harsh. We will not accept them to include with the mainstream of the society and this makes all the difference for their normal development.

Health Sustainability:

Mental and physical health of differently able persons should be given care of. As we know sound mind in a sound body, which makes many positive changes in one's life and this is need of the differently able people for their development of the personality. We are not much health conscious about their health condition as we think it as dead investment and this attitude should be turned off.

Provision of Quality Education:

Education for any human being is asset of the life. Many differently able persons cannot able to access the educational opportunity because of their disability. Life- long learning process is made available for them along with good environmental condition like normal students.

Access to Cleanliness:

Clean water, Sanitation, hygienic atmosphere is made available to them in family and outside the family.

Economic Sustainability:

In labour market differently able persons must be included. Job Opportunities and Good working condition is need of the each and every citizen of the country. Economic Development of these persons depends upon good quality jobs and healthy working condition. Otherwise poverty eradication will only become their dream.

Gender Equality and Women's Empowerment:

Women are treated as disabled among disabled. They are facing many challenges being female gender and being disabled by mentally or physically. This means they are facing problems in dual respect. So much concern is given to the differently able women and for strengthening her socially, politically and economically aspect.

References:

1. Dialogue on Sustainable Development: A Disability - Inclusive Perspective.
2. Barnatt Sharon (2005): Report of the American Sociological Association on the status of persons with disability,
3. Disabilities: Background and Perspectives.
4. U.N. Report.

276

Council of Education's

Proceedings of Multi-Disciplinary National Seminar On

Recent Trends in Social Sciences, Languages, Literature,
Commerce, Science and Sports in India

4th February 2017

COMMERCE

LANGUAGES

SOCIAL SCIENCES

SCIENCE

SPORTS

Council of Education's

Night College of Arts and Commerce, Kolhapur

ISBN-978-81-930943-3-4

ISBN 978-9380943-3-4

Night College of Arts and Commerce, Kolhapur

INDEX

Sr. No.	Title of the Research Paper And Author	Page No.
1	Convergence with International Financial Reporting Standards in India Mr. Abhijeet Kamble Head, Dept. of Commerce, Night College of Arts & Commerce, Kolhapur	1
2	Impact of demonetization on Rural People Dr. Pratapsinh V. Mohite Associate Professor and Head, Department of Commerce, Arts and Commerce College, Ashta, Dist: Sangli	4
3	Demonetisation..A Step Towards Cashless Economy Prof. Abhijit Shripatrao Misal K. H. College, Gargoti	6
4	Differently Abled Entrepreneurship: A Recent Model with Special Reference to National Handicapped Finance and Development Corporation. Prof. Akshata Amitkumar Gawade Night College of Arts and Commerce Kolhapur	9
5	FOREIGN AGREEMENT A WAY TO DEVELOPMENT – A STUDY RELATED TO INDIA'S AGREEMENTS WITH GERMAN Dr. Asif Babal Waghwale Night College of Arts and Commerce, Kolhapur	12
6	Recent Trends in English Literature Dr. Namdev D. Patil K. H. College, Gargoti	14
7	Recent Trends and Development in Indian English Fiction Dr. Madhavi Pawar K H COLLEGE GARGOTI	17
8	THE ROLE OF LITERATURE ON TOURISM Mr. S.D. Rajratna K.H. College, Gargoti, Dist Kolhapur	19
9	INNOVATIVE PRACTICES IN EDUCATION MR.PRADIP BALAWANT PATIL KARMAVEER HIRE COLLEGE, GARGOTI.	22
10	How to Use BHIM App. (Bharat Interface Money) Dr. Asmita Pradhan K. H. College, Gargoti Mr. Santosh Birnale K. H. College, Gargoti	24
11	Environment and Constitutional Provisions Dr. M.R. Thite Night College of Arts and Commerce, Ichalkaranji	26
12	Home Automation System: Featured Home Prof. Aparna Kamble MIT College Of Engeenering, Pune	28
13	A COMPARATIVE STUDY OF FUND FLOW ANALYSIS WITH REFERENCE TO SELECTED COOPERATIVE SUGAR FACTORIES Desavale A. H. Research Student Shivaji University, Kolhapur.	30
14	AN ANALYSIS OF AGRICULTURAL PRODUCTIVITY, LOANS, INCOME AND EXPENDITURE PATTERN - CASE STUDY OF WALAWA AND SHIRALA TALUKA IN SANGLI DISTRICT” Dr.B.K.Mane Arts and Commerce College Ashta.	32
15	Two facets of Patriarchy Vijayalaxmi Anandrao Niyogi Arts and Commerce College, Ashta	34
16	DEMONETIZATION AND ITS IMPACT ON THE INDIAN ECONOMY Dr. Amardeep D. Jadhav Chh. Shahu Institute of Business Education and Research, (An Autonomous Institute) Kolhapur	36
17	COLLECTION DEVELOPMENT POLICY AND E- RESOURCES IN LIBRARY Prof.R.K.RATHOD Librarian Night College Of Arts & Commerce, Kolhapur	39
18	IDENTITY CRISIS IN J. M. COETZEE'S DISGRACE Miss Swati Eknath Kamble Night College of Arts and Commerce, Kolhapur.	41

Differently Abled Entrepreneurship: A Recent Model with Special Reference to National Handicapped Finance and Development Corporation.

Prof. Akshata Amitkumar Gawade

Night College of Arts and Commerce Kolhapur

Introduction:

Hellen Keller describing her life tells that "If I regarded my life from the point of view of the pessimist, I should be undone. I should seek in vain for the light that does not visit my eyes and the music that does not ring my ears. I should beg day and night and never be satisfied. I should sit apart in awful solitude, a prey to fear and despair. But since I consider it a duty to myself and to others to be happy, I escape a misery worse than any physical deprivations".

These are the words of the person who accepted the challenges of multiple disabilities and proven that disable person is not disable by mental or physical capacity, they are having the wings to fly over from the problems and they should be regarded as differently abled. Disability is not a condition but also a multi-sided social phenomenon, now gaining the wide attention from social scientist also. Disability should not be considered as a personal attribute or limited to impairment, but as a situation that results from the interaction between person and his environment.

Objectives:

1. To aware about population of differently abled .
2. To throw light on conceptual background.
3. To focus on contribution of NHFDC.

Research Methodology:

Research design used for this paper is descriptive and explorative.

Technique of data collection is both qualitative. Source of data collection is mainly based on secondary for which Census Survey of Government of India and United Nations Report, report of International Disability and Development Consortium and information from books and journals, Department of Empowerment of Persons with disabilities, Ministry of Social Justice and Empowerment, Govt. of India are taken into consideration.

Population of Disability in world scenario:

According to World Health Organization report around 15% of the world's population, or estimated one million people, live with disabilities.

According to United Nations Development Programme 80% of the disabled live in the developing countries. In most Organization for Economic Co-operation and Development countries, women report higher incidence of disabilities, and disability rate is higher in lower educational groups,

According to World Bank estimate 20% of the world's poorest people are suffer from some kind of disability. In the disabled world women with disabilities are recognized to be multiple disadvantaged, experiencing exclusion on account of their gender and their disability. Women and girls are particularly vulnerable to abuse. A survey in Orissa conducted in 2004 show that the women and girls with disabilities were beaten at home, 25% of the intellectual disabilities were raped, 6% of women with disabilities are forcibly sterilized. Comparative studies on disability legislations shown that only 45 countries have anti-discriminative policy and other disability specific laws. According to

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization stated 90% of the children in developing countries do not go to the school. According to International Labour Organizations in some countries 80% of the people with disabilities are unemployed. This is the world scenario of the disable persons.

Disability in Indian Context:

In India, according to the Census Data 2011 disability population is 2.5%, i.e. total population is 2,68,10,557, among which 1,49,86,202 are males, 1,18,24,355 female population. If we take into account of the loco-motor disability , male population is 33,70,374, and female population is 20,66,230 and mental retardation is 15,05,624 among which male is 8,70,708 and female is 6,34,916. In Maharashtra the proportion of disability is very high i.e. 2.64% i.e. 15,69,582 out of total disabled population 10,20,371 living in rural area and 5,49,211 are from urban area.

Conceptual Background:

“Disability”, the word is used has different meanings for different people. This concept is very complex because it has historical, social, legal, philosophical influence.

The term Disability according to International Classification of Functioning, Disability and Health(ICF), has been conceptualized as being a multidimensional experience of the persons involved. Three dimensions of disability are recognized by ICF: body structure and function(and impairment thereof), activity (and activity restrictions) and participation(and participation restrictions).

National Sample Survey Organization(NSSO Survey) has defined disability as “A Person with restriction or lack of ability or lack of abilities to perform an activity in the manner and within the range considered normal for a human being was treated as having disability. It excluded illness /injury of recent origin (morbidity) resulting into temporary loss of ability to see, hear, speak or more. The NSSO definition was much closer to the social model.

Entrepreneurship is the capacity and willingness to develop, organize and manage a business venture along with any of its risks in order to make a profit. The most obvious example of entrepreneurship is the starting of new business. In economics, entrepreneurship combined with land, labour, natural resources and capital can produce profit. Entrepreneurial spirit is characterized by innovation and risk-taking and is an essential part of a nation’s ability to succeed in an ever changing and increasingly competitive global marketplace (Business Dictionary).

Entrepreneurship Development is a rapidly growing field of study. Today entrepreneurship is regarded as one of the best economic development strategies to develop country’s economic growth and sustain the country’s competitiveness in facing the increasing trends of Globalization (Schaper and Volery 2004),

There are women entrepreneurship, Ethnic entrepreneurship, Social entrepreneurship, Bureaucratic Educational entrepreneurship, Ethnic entrepreneurship, Educational entrepreneurship and other allied topics.

At Global level and also in India many Conventions, Acts, Policies, Schemes etc. have been undertaken to improve the condition of differently abled persons. This paper is trying to throw light on the steps undertaken to develop the personality of differently abled persons.

Government through various schemes trying to build entrepreneurial capacity among differently abled persons. Many Schemes have been undertaken by the government of India to strengthen the entrepreneurship qualities among the differently abled persons and they are run through many apex institutions. Under the scheme of assistance to the Disabled for Purchase/Fitting of Aids and Appliances (ADIP), approximately 2 lakh persons with disabilities are provided assistive devices every year.

Deen Dayal Disabled Rehabilitation Scheme(DDRS), Scholarship Shems etc.

Role of NHFDC in Developing Entrepreneurship Capacity among Differently Abled Persons:

ISBN- 978-93-5137-198-4

'SOCIO-POLITICAL MOVEMENTS IN INDIA'

EDITOR
SMT. S.A. JADHAV

CO-EDITORS
DR.SMT. S.S. PATIL
SMT. S.A. DESAI

CONTENTS

Sr. No	Article Name	Author Name	Page No.
1	The Significant Contribution of Indian Women in the Freedom Struggle of India	Mr. B.K. Bhosale Dr. Mahendrakumar Jadhav	21
2	'Women Empowerment In India'	Dr. G. N. Dhaled	27
3	Important Contributions for Labour Movements In India	Prof. Akshata Amitkumar Gawade	32
4	Farmer Agitation in Vidarbha and Western Maharashtra. (1980 to 2010)	Dr. Dattatray S. Sawant Prof. Vijaykumar S. Panaskar	36
5	Environmental Groups /NGOs Movement in Kolhapur City	Dr. B.N. Patil	42
6	Problems and Prospects of the Cooperative Movement in India Under the Globalization Regime	Dr. Mulik S.G.	46
7	Tribal Movements in India	Dr. Sunanda S. Patil	50
8	Tribal Movements In India	Nitin Tukaram Jadhav	57
9	The Movement of Mathadi Workers in Sangli City	Sambhare Rupali Vishvanath	62
10	An Overview on Environmental and Ecological Movements in India	Varsha Sanjay Khude	69
11	Historical Study Of Changing Condition Of Indian Peasant	Dr. S. R. Kattimani .	74
12	Kisan Sabha and its Verias Previncial Work	Balasaheb A. Kotalagee	77
13	Growth and Development of Public Library System in India	Mr. Raghunath R. Chavan Dr. Sandip B. Jadhav	85
14	Women Movement in India: A Study	Dr. Raju Kalmesh Sawant	89
15	Dalit Movements and their Impact on Indian Society	Vishal Narayan Mane	93
16	The Rationalist Voice-Dalit Panther: A Study on Caste in Marathawada Region	Nisargandh Prabhakar R.	99
17	Role of the Hindi Press in the Freedom Movement	Dr.C.M.Naik	103
18	The Freedom Movement for the Rise of the Mauryas	Dr. Arati B. Nadgouda	108
19	Gross Enrolment Ratio - Influenced by Various Social or Income Groups?	P. Y. Patil	113

ISBN : 978-93-5137-198-4

UGC SPONSORED
ONE DAY NATIONAL SEMINAR
ON
SOCIO-POLITICAL MOVEMENTS IN INDIA

25th AUGUST, 2016

● PROCEEDING BOOK ●

◆EDITOR◆

SMT. S.A. JADHAV

◆CO-EDITOR◆

DR.SMT. S.S. PATIL
SMT. S.A. DESAI

◆ORGANIZED BY◆

DEPARTEMNT OF SOCIOLOGY AND
DEPARTEMNT OF POLITICAL SCIENCE
DEVCHAND COLLEGE, ARJUNNAGAR

IMPORTANT CONTRIBUTIONS FOR LABOUR MOVEMENTS IN INDIA

PROF. AKSHATA AMITKUMAR GAWADE

Deptt. of Sociology,
Night College of Arts and Commerce,
Kolhapur.

Introduction:

The Communist Review, September 1922, Vol.3, No.5. published by Communist Party of Great Britain, mentioned that the Labour Movement in India is strongly organized. The secretary of the Indian Labour Federation, or "Standing Committee of the All-India Trade Union Congress," Mr. Chinman Lal, who claimed that under this federation are combined 97 unions, with 1,500,000 members.

According to Abraham Lincoln, Dec. 3, 1861, "Labour is prior to, and independent of Capital. Capital is only the fruit of labour, and could never have existed if labour had not first existed. Labour is the superior of capital, and deserves much the higher consideration".

Labour has been central to the modern globalization process. From issues of the embodied movement of workers to the emergence of a global division of labour, and organized responses to capitalist relations of production, the relevance of labour to globalization is not new, and it is far more significant in shaping the world than is usually recognized".

Objectives:

1. To Know about historical development of labour movements.
2. To aware about the Marxist theory on labour Movement.
3. To focus on important contributions for labour movements of India.

Marx theory of Labour Movement:

Marx and Engels have developed the theory for working class liberation. They were undertaking many activities in some of the first attempts at working class revolutions in Europe, founders of the Communist League in 1847 and the International Workmen's Association or First Internationale in 1864. Marxism is a direct and critical successor to humanity's best thinking in the 19th century.

Marx has given importance to the materialism. His theory is purely based on materialistic. The major development was integrating materialism with the German Concept of dialectics. Dialectical materialism sees the world in constant change. Knowledge is constantly relative. Modern physics, Einstein's theory of relativity, quantum physics etc. utilizes a dialectical view.

Theory of Surplus Value

Capital, created by the labour of the worker by ruining the small producers and creating an army of unemployed. In agriculture large-scale capitalist agriculture drives out peasant and small family producers.

Small-scale production, capital leads to an increase in productivity of labour and to the creation of a monopoly position for the associations of big capitalists. Capitalist system creates the great power of united labour.

He saw greater confrontations between capital and labour, only resolvable by the ultimate triumph of labour. When feudalism was overthrown and free capitalist system emerged, it at once became apparent that this freedom meant a new system of oppression and exploitation of the proletariats.

The genius of Marx consists in the fact that he was able before consistently the deduction that world history revolves around the class. He defined about the 'Haves' and 'Have Nots'. Those who owns means of production and those who do not have any access over the means of production.

Historical Background:

Labour movement in India is started after world war Ist. Labour in India are rural based. They are migrated towards cities in search of job and when they thought that the conditions in cities are not favourable to their livelihood, they started to returning home. As they are not organized, they did not tried to improve their conditions. But some of the social workers started to fight for the rights of labours.

Destruction of small scale and cottage industries made the people to migrate towards other parts of the country. In these countries they became the victims of exploitation and live the life of slave. The Indian National Congress demanded the abolition of 'indenture system'. The pressure of congress made to pass two important legislations.

1. Workmen's Breach of Contract Act – 1859.
2. Assam Plantation Act – 1863.

The Champaran Struggle:

Arable lands of Champaran district of Bihar was divided into large estates. The important crop under production was Indigo. The tenants forced to produce 15% of their landholdings with indigo and have to surrender entire indigo harvest for rent on long term basis.

Mahatma Gandhiji after returning from South Africa, knowing the fact of exploitation, gathered all indigo planters to revolt against this inequality. As a result Enquiry Commission was appointed and settled the problem under a compromise formula acceptable by Gandhiji.

॥ शीलं परं भूषणम् ॥

श्री आचार्यरत्न देशभूषण शिक्षण प्रसारक मंडळ, कोल्हापूर संचालित,

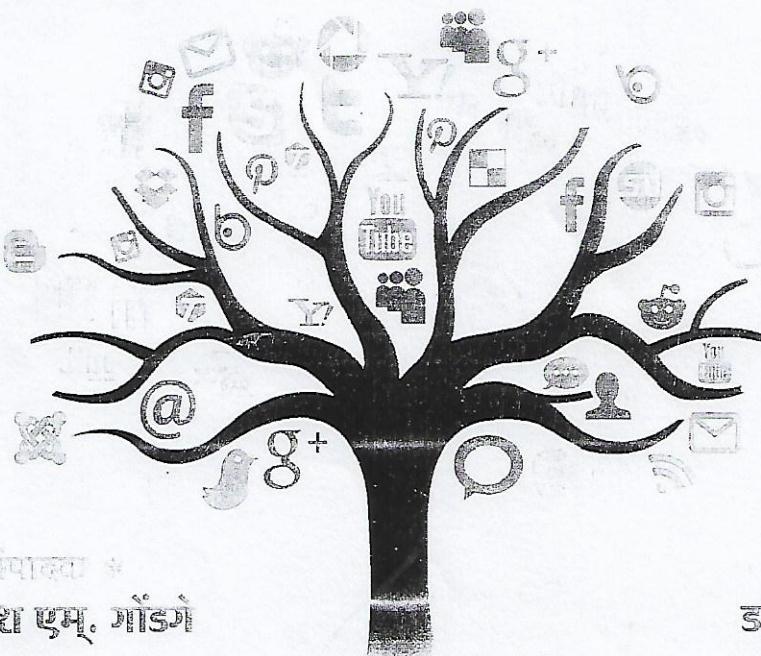
महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर

शिवाजी विद्यापीठ समाजशास्त्र परिषदेचे ११ वे अधिवेशन व
राज्यस्तरीय चर्चासभा

सामाजिक प्रसारमोद्यामांचा समाजावरील प्रभाव

(Impact of Social Media on Society)

११ डिसेंबर २०२८

* संपादक *

प्रा. अंकुश एम्. गोडगे

डा. उषा पाटोल

प्रा. उमेश वांगदे

संयोजक

समाजशास्त्र विभाग, महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर

“सामाजिक प्रसारमाध्यम समाजवान प्रभाव”

First Impression: March, 2020

© Editor

**Mahavir Mahavidyalaya,
7/E, Vaishali Parisar,
Bhausingji Road, Kolhapur,
Maharashtra, India- 416103**

ISBN: 978-93-83797-56-4

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage and retrieval systems without permission in writing from the copyright owners.

DISCLAIMER

The authors are solely responsible for the contents of the papers compiled in this volume. The publishers or editors do not take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

Publisher:

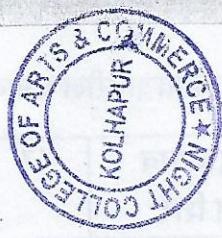

**Swacchand Prakashan,
Kolhapur**

Printed By,

**Shreekant Computers & Publishers,
Opp. KhareMangalKaryalaya,
Shivaji University Road, Kolhapur
Mob. 9890499466, 8483829154**

Cost: ₹ 250/-

“सामाजिक प्रसारमाध्यमांचा समाजावरील प्रभाव”

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
१	सामाजिक माध्यमे: एक चर्चा (बीज भाषण)	डॉ. रामचंद्र भिसे	१
२	सोशल मिडिया	डॉ. उषा पाटील	८
३	सामाजिक प्रसारमाध्यमे आणि सामाजिक परिवर्तन	डॉ. बी. एल. म्हस्के	१२
४	सामाजिक प्रसारमाध्यमांचे समाजावरील परिणाम	प्रा. डॉ. एन.एस. शिंदे	१५
५	सामाजिक प्रसार माध्यमांचा सामाजिक संस्थांवरील प्रभाव	प्रा.डॉ. बनयात जी. एच.	१९
६	समाजसंरक्षण व प्रसारमाध्यमांच्या अतिवापरामुळे निर्माण होणाऱ्या सामाजिक समस्या - एक अभ्यास	श्री. अंकुश रामचंद्र बनसोडे	२३
७	सामाजिक प्रसार माध्यमे आणि कुंभार समाजातील सामाजिक परिवर्तन	डॉ. विशाल वसंत कुरणे	२९
८	प्रसार माध्यमे आणि सामाजिक परिवर्तन	गुसिंग चरणसिंग हरसिंग	३३
९	प्रसार माध्यमे आणि सामाजिक परिवर्तन	भीमराव दत्तु मोटे	३७
१०	महाराष्ट्रातील प्रसारमाध्यमे व सामाजिक परिवर्तन	प्रा. जे. एस. चव्हाण श्री. विनोद कांबळे	४०
११	प्रसार माध्यमे आणि सामाजिक परिवर्तन	श्री. राठोड परमेश्वर बाबुराव	४५
१२	प्रसार माध्यमे आणि सामाजिक समस्या	डॉ. रामनाथ पवार	४८
१३	प्रसार माध्यमे आणि सामाजिक संस्था	सौ. चव्हाण जयश्री हणमंत	५१
१४	पत्रकारिकेचा नाट्य व चित्रपट व चित्रपट समीक्षेचा समाजावरील प्रभाव	प्रा. आनंद आंबेकर	५५
१५	प्रसार माध्यमे व युवक	प्रा. सौ. स्मिता तामाजी पाटील	६०
१६	प्रसार माध्यमे व आजचा युवक	प्रा. सौ. शामला माने	६५
१७	सामाजिक प्रसार माध्यमांचा आजच्या युवकांवर होत असलेला परिणाम	श्रीमती वृद्धा पुरंदरे प्रा.डॉ. उषा पाटील	७१
१८	सामाजिक प्रसार माध्यमांची उपयुक्तता	डॉ. श्रीमती सुजाता चंद्रकांत पंडित, तृतीय नारायण लोहार	७८

“सामाजिक प्रसारमाध्यमांचा समाजावरील प्रभाव”

	प्रसार माध्यमांची शिक्षणातील भूमिका	कु. आरती रामचंद्र जाधव कु. धनश्री चंद्रकांत शिंदे	८१
२०	प्रसार माध्यमांचा प्रवास- जनजागृती तेफाक्त मनोरंजनाचे साधन	संतोष रघुनाथ कोळी	८६
२१	पत्रकारितेचे सामाजिक दायित्व	प्रा. डॉ. सत्यवान पु. बनसोडे	९०
२२	इलेक्ट्रॉनिक्स मीडियाची विश्वासाहताआणि समाज	प्रा. बी. बी.. वाघमोडे	९३
२३	सामाजिक बदलातील प्रसारमाध्यमाची भूमिका	डॉ. नितिन रणदिवे	९५
२४	स्त्री चळवळीतील स्त्री नियतकालिकांची भूमिका	प्रा. सौ. सरला आप्पासाहेब आरबोळे	९७
२५	सोशल मीडिया आणि आजचा तरूण	डॉ. सुजाता जितेंद्र पाटील	१०२
२६	सोशल मीडिया आणि युवक	डॉ. सुरेश संकपाळ	१०५
२७	कुटूंबसंस्थेवर माध्यमांचा परिणाम	सुषमा जाधव	११०
२८	Media: The Mirror of Society	Dr. Ramesh S. Mangalekar	११८
२९	Social Media Marketing in Business	Dr. Smt. Suvarna S. Walikar	१२२
३०	Social Media and Society	Dr. Raj P. Chavan & Prof. Shobhatai S. Patil	१२५
३१	Impact of Social Media on the Social, Educational Status of Students: With Special reference of Sociology Department, Kamala College, Kolhapur.	Pooja N. Patil (Gotkhindikar)	१३२

३३	Positive Impact of Social Media with Special Reference to Education and	Gawade	१४७
३४	Impact of social Media in Social Interaction and Social and Personal Development	Sarala Menon	१४८
३५	Media Communication- Issues of Representation in Media	Miss. Pratiksha Mangalekar	१५७

“सामाजिक प्रसारमाध्यमांचा समाजावरील प्रभाव”

POSITIVE IMPACT OF SOCIAL MEDIA WITH SPECIAL REFERENCE TO EDUCATION AND HEALTH

Prof. Akshata Amitkumar Gawade
Night College of Arts and Commerce,
Kolhapur

Introduction:

Social media, the name itself denotes us its social impact on our society, the media which entered rapidly and become part and partial of each and every individual. In this world of globalization social media playing very crucial role in every aspect of the societal needs.

Social media are interactive computer-mediated technologies that facilitate the creation and sharing of information, ideas, career interests and other forms of expression via virtual communities and networks.

Objectives:

1. To throw light on the evolution of social media
2. To focus on the usage of social media in education sector
3. To study the usage of social media in health issues.
4. To aware about the positive impact of social media.

Research Methodology:

This paper is based on secondary resources.

Historical Background:

In 1840's introduction of telegraph in US played very important role in connecting the individual with one another. ARPANET is the first online site appeared in 1967. True electronic bulletin board system came online on 16th February 1978. Geocities appeared in 1994 then followed by classmates in 1995, Six degrees in 1997, open diary in 1998, live journal 1999, Ryze in 2001, Friendster in 2002, linkedin in 2003, Orkut in 2004, facebook in 2004, yahoo!360° in 2005, Bebo 2005, Twitter 2006, Google+ in 2011.

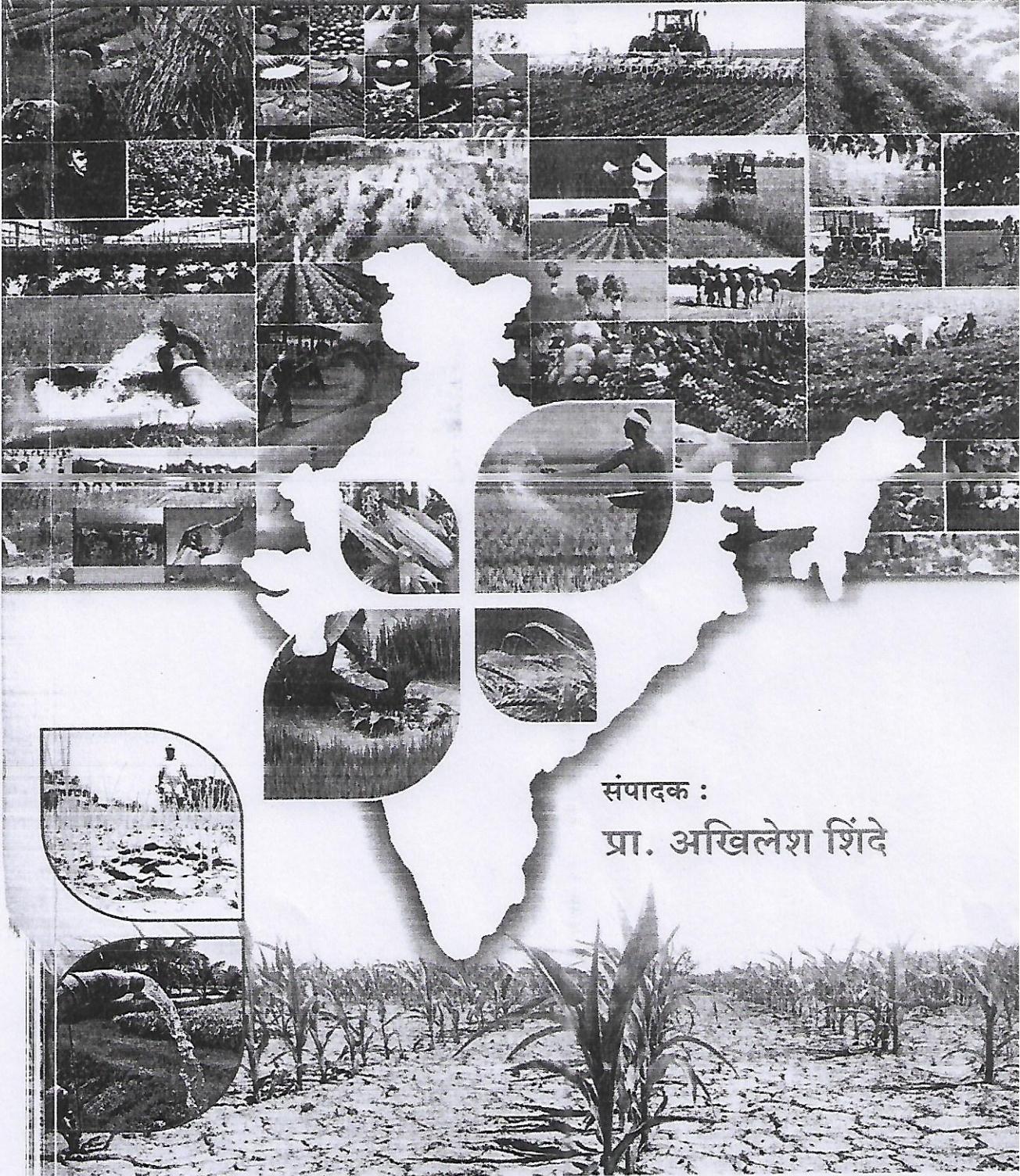
In this way social media took its shape to the greater extent and became the part of life.

Table No 1: Usage of Social Media in India:

Facebook	30%
You Tube	30%
Instagram	19%
Pinterest	11%
Google+	19%
Whatsapp	28%
Skype	15%
Tweeter	18%
Linkedin	15%
FacebookMessenger	20%

www.statista.com, 2017

भारतीय कृषक समाज : आव्हाने

संपादक :
प्रा. अखिलेश शिंदे

Publisher:

PraRup
Publications
Kolhapur. (Maharashtra)

Editor: Prof. Akhilesh Shinde
Head,
Department of Sociology,
Mahila Mahavidyalaya, Karad
Dist. Satara

ISBN: 978-81-927211-6-7

978-81-927211-6-7

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage and retrieval systems without permission in writing from the copyright.

Disclaimer:

The publisher or editors do not take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

Publication : 2017

Printed by:

Shrikant Computers & Publishers
Opp. Khare Mangal Karyalaya,
Shivaji University Road Kolhapur
Mob. 9890499466, 8483829154

Price: ₹ 450/-

भारतातील कृषक समाज : आव्हाने

||ii||

अ. नं.	शोधनिबंधाचे शिर्षक	प्राध्यापकांचे नाव	पान क.
16	शेतकरी उत्पादक कंपनीची स्थापना आणि शेतकरी विकास	प्रा. वाघमोडे बी.बी.	114
17	Organic Farming : The Need for Sustainable Development	Prof . Gawade Akshata A.	121
18	शेतकर्यांच्या आत्महत्या सामाजिक समस्या एक चिंतन	प्रा.कोते अंगद, प्रा. जाधव नानासाहेब	128
19	शेतकर्यांच्या आत्महत्या एक समस्या	प्रा. कुकडे सुनिता	132
20	शेतकर्यांच्या आत्महत्या कारणे व उपाय	प्रा. शिंदे सुरेखा	138
21	Farmer's Suicides	Prof. Patil B. G.	147
22	शेतकर्यांच्या आत्महत्या	प्रा. सगरे व्ही. एस.	151
23	शेतकर्यांच्या आत्महत्या - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा.घोगरे एस. आर., प्रा. शेळके एस. के.	155
24	भारतातील कृषक समाज आणि आव्हाने : कृषक समाजाच्या समस्या	डॉ. पौडमल संध्या, डॉ. पौडमल अरुण	161
25	The Contribution of Goverments Welfare Polices in the Life of Marginal Farmers of Nanded District	Prof. Ambigekae Kailash	167
26	कृषिविषयक योजना	प्रा.सुरज काकडे प्रा.अमोल गावडे	175
27	सेंदिय शेतीसमोरील आव्हाने	डॉ. अर्जुन ओहोळ	182
28	कृषक समाजावरील जागतिकीकरणाचा परिणाम	प्रा. माळी ए. व्ही., प्रा. मुळीक एन्. एस.	188
29	भारतातील कृषी समाजासमोरील आव्हाने	डॉ. गाडगील शशिकांत	194
30	कृषि जनसमुहा पुढील आव्हाने	प्रा. कुंभार नंदकुमार	199

ORGANIC FARMING: THE NEED FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Prof. Gawade Akshata Amitkumar

Dept.t.of Sociology

Night College of Arts and Commerce,

Kolhapur

Introduction:

Sustainable development is need of the globalized world. Sustainable agriculture is necessary for attaining economic development. Organic farming is one of the methods of production to attain sustainable development. According to Mahatma Gandhi, "**I would like to slip out of the public gaze, to bury myself in the farm and devote my attention to farming and educating**". Agriculture plays exclusive role in economic development of any country. Agricultural product is the 4th largest exported principal commodity with a share of 16% of Gross Domestic Product (G.D.P), 10% of total exports of the country. According to recent statistical survey 58% of people depended on agriculture for livelihood. As per estimates made by the central statistics office, the share of agriculture and allied sectors was 15.35% of the Gross Value Added (GVA). Overall agriculture plays an important role in the national income of the country.

Objectives.

1. To know the concept of organic farming.
2. To throw light on the contribution of organic farming world-wide and in India.
3. To study the constraints of organic farming.
4. To focus on Sikkim State.

Research Methodology:

Research design used for this paper is **descriptive and explorative**.

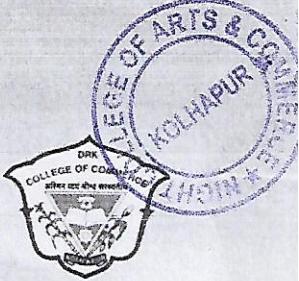
Technique of data collection is both **qualitative and quantitative**. Source of data collection is mainly based on secondary for which Statistical Survey of Government of India and report of **BIOFACH** and Research institute of organic agriculture (**FiBL**), International Federation of organic agriculture(**IFOAM**) is used, newspaper, periodicals etc. are used. Primary source is used by the researcher by taking the opinion of farmers. Analysis is made from the statics available.

Conceptual Background:

Sustainable Development: "It is a process for meeting human development goals while sustaining the ability of natural systems to

अस्मिन द्वयं श्रीश्च सरस्वतीच
Council of Education's

D.R.K. College of Commerce, Kolhapur

Reaccredited with "A" Grade (CGPA 3.03)

Two Days

International
Multidisciplinary
Conference

ISBN 978-93-81249-29-1

PROCEEDING BOOK

on

Global Challenges for Sustainable Development

Date : 10th and 11th January 2020

In Association With

The United Western Bank's Late R. N. Godbole Chair, Shivaji University, Kolhapur

Media Partner : Pudhari Publications Pvt. Ltd., Kolhapur

PRINCIPAL
NIGHT COLLEGE OF ARTS & COMMERCE, KOLHAPUR

18	A Study On Awareness And Usage Of E Commerce By The Students In The Kolhapur City Dr. Supriya Chougule.	82
19	Human Rights Movements A Historical Perspective Dashavant Maruti	85
20	Perceptions of Generation Z towards Service Quality in Banking Services Prof. Supriya Desai and Dr. Aakash Kamble	88
21	Green Banking In India: An Overview Dr. Vijay .B. Desai	94
22	“Participation in sport and physical activity: associations with socio-economic status and remote area” Dr. Suresh Farakate	97
23	A Research Paper On Digitalization And Accounting Dr. Chandrakant Gundappa Gaikwad	101
24	21 st Century Women’s Perspective Regarding Gender Equality At Workplace-A Study Smt. Dhanalaxmi Mahadeo Gaikwad and Dr. (Ms) Rupali Uttam Sankpal	104
25	Organic Agriculture and Sustainability Prof. Gawade Akshata Amitkumar	106
26	Restructure In Indian Banking Sector By Way Of Mergers And Acquisitions Towards Sustainable Development Ms. Sonal K. Gawade	109
27	Inaccessibility and Social Exclusion of Persons with Disabilities Trupti Pandurang Gawade	113
28	E-Commerce in India: An Analysis of Present Status, Challenges and Opportunities Prof. Sharmin Shaukat Ghare	116
29	A Study of Customer Attitude and Perception towards Use of Mobile Wallet Tejasree C. Ghodake and Dr. Deepa R. Ingavale	119
30	Agro- Entrepreneurship Opportunities And Challenges Dr. B. D. Girigosavi	124
31	A Study of Mobile Banking in Hutatma Sahakari Bank LTD., Kolhapur Ms. Shivani V. Goud and Dr. Samina S. Jamadar	128
32	“A Study of Stress Management and Human Values” A. M. Gurav	131
33	Role of ICT in Organizational Knowledge Management Mrs. Tejaswini A. Hilage	135
34	Green Banking Ms. Snehal A. Hirikude	136
35	Challenges And Strategies Of Green Banking Dr. Baliram Kashappa Hude	140
36	An Analysis of Doctrine of Sustainable Development : Judicial Perspective Mr. Mihir Umesh Inamdar*	142

International Multidisciplinary Conference on Global Challenges for Sustainable Development

ISBN : 978-93-81249-29-1

REFERENCES:

- [1] Elsevier (2019). *What does gender equality mean for women researchers in the 21st century?*
- [2] Retrieved from <https://www.elsevier.com/connect/what-does-gender-equality-mean-for-women-researchers-in-the-21st-century>. On 27/12/2019.
- [3] Melissa Langsam Braunstein (2017). *Women's Equality at 21st Century*. Retrieved From <https://ifstudies.org/blog/womens-equality-in-the-21st-century>. On 27/12/2019.
- [4] UNESCO (2019). *Challenges for Gender Equality in the 21st Century*. Retrieved From <https://en.unesco.org/news/challenges-education-gender-equality-21st-century>. On 27/12/2019.
- [5] Pokharel Samidha (2008) *Gender Discrimination Women Perspective*. Retrieved From https://www.researchgate.net/publication/215457309_Gender_Discrimination_Women_Perspective. On 27/12/2019.
- [6] Javier Cerrato¹* and Eva Cifre² (2018). *Gender Inequality in Household Chores and Work-Family Conflict*. Retrieved from <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.01330/full>. On 27/12/2019.
- [7] Hilda Rømer Christensen (2013). *Research in Gender and Equality*. Retrieved from https://koensforskning.soc.ku.dk/publikationer/forskning/fkl/Reserach_in_Gender_and_Equality.pdf. On 27/12/2019.
- [8] *Gender Discrimination in Education and Economic Development: A Study of Asia*. Retrieved from <https://www.ide.go.jp/library/English/Publish/Download/Vrf/pdf/426.pdf>. On 27/12/2019.

Organic Agriculture and Sustainability

Prof. Gawade Akshata Amitkumar

M.A.(Soc.), M.A.(Eco.), SET, NET, LLB(Spl.)

Deptt. of Sociology
Night College of Arts and Commerce,
Kolhapur

INTRODUCTION:

Sustainable development is need of the globalized world. Sustainable agriculture is necessary for attaining economic development. Organic farming is one of the methods of production to attain sustainable development. According to Mahatma Gandhi, "I would like to slip out of the public gaze, to bury myself in the farm and devote my attention to farming and educating". Agriculture plays exclusive role in economic development of any country. Agricultural product is the 4th largest exported principal commodity with a share of 16% of Gross Domestic Product (G.D.P), 10% of total exports of the country. According to recent statistical survey 58% of people depended on agriculture for livelihood. As per estimates made by the central statistics office, the share of agriculture and allied sectors was 15.35% of the Gross Value Added (GVA). Overall agriculture plays an important role in the national income of the country.

OBJECTIVES:

1. To know the concept of organic farming.
2. To throw light on the contribution of organic farming world-wide and in India.
3. To study the constraints of organic farming.
4. To focus on Sikkim State.

Research Methodology:

Research design used for this paper is descriptive and

exploratory.

Technique of data collection is both qualitative and quantitative. Source of data collection is mainly based on secondary for which Statistical Survey of Government of India and report of BIOFACH and Research institute of organic agriculture (FiBL), International Federation of organic agriculture (IFOAM) is used, newspaper, periodicals etc. are used. Primary source is used by the researcher by taking the opinion of farmers. Analysis is made from the statics available.

Conceptual Background:

Sustainable Development: "It is a process for meeting human development goals while sustaining the ability of natural systems to continue to provide the natural resources and ecosystem services upon which the economy and society depends".

Artificial fertilizers were firstly created in 19th century for agricultural production. It affected badly on agricultural production and agricultural land. In this era of globalization the agricultural production increased at a rapid rate because it is the need of this globalized era. Open economy invited all countries to import and export their agricultural production to import and export their agricultural production. Farmers started to use chemical fertilizers to meet the balance between demand and supply. But these artificial fertilizers

१५४ ५१-०९-२०१६ १२१८८

राजीवपूर्वक

८१ क्रमांक

०३-१०-२०१६

आ.ह.साळुखे

स्त्रीविषयक चिंतन

संपादक

प्रा.डॉ.प्रशांत गायकवाड

प्रा.भगवान फाळके

लोकायत प्रकाशन, सातारा

 प्रा.डॉ.
 नाईट कॉलेज आँफ आर्ट्स् अँण्ड कॉमर्स
 कोल्हापूर

या पुस्तकाच्या पहिल्या आवृत्तीच्या निर्मितीचा संपूर्ण खर्च माननीय श्रीमती कमलताई विचारे, ठाणे यांनी त्यांचे स्मृतिशेष सासरे विख्यात सत्यशोधक केशवराव विचारे यांच्या स्मरणार्थ दिलेल्या देणगीतून झाला आहे. आम्ही त्यांच्या या देणगीबद्दल कृतज्ञतापूर्वक अत्यंत आभारी आहोत.

आ.ह.साळुंखे
स्त्रीविषयक चिंतन
संपादक : प्रा.डॉ.प्रशांत गायकवाड, प्रा.भगवान फाळके

A. H. SALUNKHE
Streevishayak Chintan
EDITORS : Pro. Dr. Prashant Gaikwad, Pro. Bhagwan Phalke

प्रथमावृत्ती : ऑक्टोबर २०१६

ISBN-978-93-84091-48-4

सर्व हक्क : राकेश आणणासाहेब साळुंखे

प्रकाशक : राकेश आ. साळुंखे B.E.
लोकायत, १३ यशवंतनगर,
गेंडामाळ, सातारा - ४१५ ००२
दूरध्वनी : (०२१६२) २५०७२५/२५२७८८

मुद्रक : प्रिंट ओम ऑफसेट
२६९ ब/२, दौलतनगर, सातारा.
दूरध्वनी (०२१६२) २३४०४९/२३२०८२

संगणक : टाईप इनोव्हेटर्स
१९५, सदाशिव पेठ, मोती चौक, सातारा
दूरध्वनी (०२१६२) २३४३७२

मुख्यपृष्ठ : सचिन खरात, सोलापूर

मूल मूल्य : रुपये ४००/-

सवलत मूल्य : माननीय कमलाताई विचारे यांनी केलेल्या आर्थिक
साहाय्यामुळे या आवृत्तीचे सवलतीचे मूल्य रुपये २००/-

स्त्री-पुरुषांतील संबंध निकोप रहावेत
आणि

स्त्री-पुरुषपणाची समाजरचित विषम चौकट
ओलांडून सर्व व्यक्तींनी आपले उन्नयन साधावे,
यासाठी आयुष्यभर झटणाऱ्या
डॉ. आ. ह. साळुंखे
यांच्या लेखणीला व कायाला

अनुक्रमणिका

१ 'हिंदू संस्कृती आणि स्त्री': ग्रंथनिर्मिति-प्रक्रिया	डॉ. छाया दातार	२१
२ 'हिंदू संस्कृती आणि स्त्री': सत्यशोधकीय आशय	प्रा.डॉ. अरुण शिंदे	२६
३ डॉ.आ.ह.साळुंखे यांची स्त्रीविषयक भूमिका	प्रा.डॉ. इंदिरा आठवले	४०
४ स्त्रीविषयक विचारांची समीक्षा	प्रा.डॉ. माधव पुटवाड	५३
५ 'तुझ्यासह आणि तुझ्याविना': एक करुणात्म जीवनशोध	प्रभाकर गंभीर	६४
६ लोकायतांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोण	प्रा. प्रीतम गावंडे	७९
७ तथागत बुद्धांची स्त्रीविषयक भूमिका	प्रा.डॉ.प्रशांत गायकवाड	८३
८ 'मंगलमुत्त' या पुस्तकातील डॉ.आ.ह.साळुंखे यांची स्त्रीविषयक मांडणी	अमित मेधावी	१०६
९ 'बळीवंश' या ग्रंथामधील काही स्त्रिया	प्रा.भगवान फाळके	११५
१० 'महाभारतातील स्त्रिया': नवे दिग्दर्शन	प्रा.डॉ. इंदिरा आठवले	१२७
११ वृंदा-माघवी-शकुंतला	प्रा. नूतन माळवी	१४३
१२ 'मनुस्मृतीच्या समर्थकांची संस्कृती'मधील स्त्रीविषयक युक्तिवाद	रोहिणी गायधने	१४७
१३ पार्वतीचे प्रेरक व्यक्तिमत्त्व	अनुजा पाटील	१५४
१४ सीतात्यागामागील सांस्कृतिक राजकारणाचा मागोवा	प्रा.भगवान फाळके	१६३
१५ उपेक्षित स्त्रिया ; नवे अन्वयार्थ	अमृत साळुंखे	१७०
१६ स्त्रियांच्या अस्तित्वाची विटंवना करणाऱ्या माघेची व मतांची चिकित्सा	रोहिणी गायधने	१८०
१७ शिवधर्म : सांस्कृतिक उत्त्रयनाची स्त्रीविषयक भूमिका	अमित मेधावी	१८८
१८ जिजाऊंचे वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तिमत्त्व	डॉ. अशोक चोपडे	२१४

२ 'हिंदू संस्कृती आणि स्त्री' : सत्यशोधकीय आशय

प्रा.डॉ.अरुण शिंदे

डॉ. आ. ह. साळुंखे यांचे स्त्रीविषयक लेखन :

डॉ. आ. ह. साळुंखे यांनी भारतीय समाजव्यवस्थेतील स्त्रियांच्या स्थितिगतीचा सखोल अभ्यास केला आहे. मानवी समाजामध्ये स्त्री-पुरुषांचे संख्यात्मक प्रमाण बरोबरीचे आहे, म्हणजेच लोकसंख्येमध्ये निम्प्या स्त्रिया आहेत. जीवनव्यवहारात कुटुंबाच्या पालनपोषणासह अनेक महत्वाची कामे स्त्रिया सक्षमतेने पार पाडतात. मानवी संस्कृतीच्या विकासात स्त्रियांनी भरीव योगदान दिलेले आहे. असे असूनही स्त्रियांना गुलामगिरीच्या जोखडात का अडकवले गेले ? त्यामागे कोणाचे हितसंबंध दडले होते ? स्त्रियांना हजारो वर्षे गुलाम करण्यासाठी कोणते डावपेच वापरले गेले ? यामध्ये धर्मसंस्था, धर्मशास्त्रे यांनी कोणती भूमिका बजावली ? धर्मशास्त्रांचे कर्तेधर्ते कोण होते ? धर्मशास्त्रांच्या आज्ञेप्रमाणे समाजव्यवस्था व सामाजिक आचारसंहिता कशी अस्तित्वात आली ? स्त्रियांच्या शोषणाची नाना रूपे कोणती ? स्त्रिया शोषणास कशा बळी पडत आल्या आहेत ? भारताच्या सामाजिक, सांस्कृतिक इतिहासामध्ये स्त्रियांचे स्थान काय ? वर्तमान स्त्री-प्रश्नांची उकल कशी करता येईल ? यांसारखे मूलभूत प्रश्न डॉ. साळुंखे यांनी त्यांच्या लेखनामधून सातत्याने उपस्थित केले आहेत. स्त्रियांना केंद्रस्थानी ठेवून वैदिक धर्मव्यवस्थेला व हिंदूसमाजव्यवस्थेला डॉ. साळुंखे सतत प्रश्नांकित करतात. संशोधन, विश्लेषण, तर्क अशा शास्त्रीय कसोट्यांच्या आधारे धर्मग्रंथांची चिकित्सा करतात. हिंदू संस्कृतीतील स्त्रियांचा इतिहास शोधण्यासाठी पारंपरिक मांडणीची चिकित्सा करून तिच्यातील अंतर्विरोध, हितसंबंध व डावपेचांना उघडे पाडतात. स्त्रीजीवनाकडे पाहण्याचा पारंपरिक दृष्टिकोण नाकारात. आजपर्यंत दुर्लक्षित राहिलेल्या, 'उपेक्षित नायिका'चे कर्तृत्व व त्यांची गौरवशाली परंपरा सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करतात. यातूनच भारतीय स्त्रीवादाच्या मांडणीच्या व विकासाच्या शक्यता सूचित होतात.

हिंदू : अनेक संस्कृतींचा समुच्चय :

'हिंदू संस्कृती आणि स्त्री' हा डॉ. साळुंखे यांचा अत्यंत महत्वाचा संशोधनपर

ग्रंथ आहे. या ग्रंथामध्ये त्यांनी स्त्रीच्या गर्भधारणेपासून तिच्या मृत्यूनंतरच्या अंत्यसंस्कारापर्यंत धर्मशास्त्रांनी तिच्या संदर्भात दुर्यम, अमानुष व पक्षपाती भूमिका कशी घेतली आहे, याचे अभ्यासपूर्ण विश्लेषण केले आहे. स्त्रियांच्या दास्याची-शोषणाची एक ऐतिहासिक परंपरा उजागर करून समकालीन स्त्रीप्रश्नांचे वस्तुनिष्ठ आकलन करण्याची दिशा सूचित केली आहे. वर्तमान स्त्रियांच्या दुःखदैन्याची पाळेमुळे इथल्या धर्मसंस्थांमध्ये व समाजरचनेमध्ये कशी दडलेली आहेत, याची विधायक चिकित्सा करून कालबाब्य परंपरा व शोषक तत्वे यांचे निर्मूलन करण्याची आवश्यकता डॉ. साळुंखे यांनी सातत्याने प्रतिपादन केली आहे.

डॉ. साळुंखे यांनी हिंदू संस्कृतीसंदर्भात एक अत्यंत महत्वपूर्ण विधान केले आहे. त्यांच्या मते, हिंदू संस्कृती हा 'हिंदू' या एकाच नावाखाली वावरणारा अनेक संस्कृतींचा समुच्चय आहे. या अनेक संस्कृती परस्परांपासून केवळ भिन्नच आहेत असे नव्हे, तर अनेकदा परस्परविरोधीही आहेत. अनेक पोटसंस्कृतींचा समुच्चय हे हिंदू संस्कृतीचे व्यवच्छेदक वैशिष्ट्य आहे. परस्परभिन्न विचार, आचार, तत्त्वज्ञान वर्गांरेंचा त्वेषाने पुरस्कार करणाऱ्या व अनेक बाबतीत आपले वेगळेपण कसोशीने जपणाऱ्या सर्व पंथांचे, प्रवाहांचे एका बाबतीत मात्र बहुतांशी एकमत आहे, ते म्हणजे - पुरुषाचे सुख हे साध्य असून स्त्री हे त्या सुखाच्या अनेक साधनांपैकी एक महत्वाचे साधन आहे आणि अर्थातच साधनभूत अशा स्त्रीच्या सुखाचा स्वतंत्रपणे विचार करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही.

आर्य भारतात येण्यापूर्वीच भारतातील काही जनसमूहांमध्ये मातृसत्ताक पद्धत अस्तित्वात होती. आर्यांच्या आगमनानंतर येथील मातृसत्ताक अनार्याबरोबर त्यांचे संघर्ष व संकर झाले. या संघर्षात अखेरीस आर्यांचा विजय झाला. परंतु अनार्यांच्या मातृसत्ताक पद्धतेचे काही अवशेष शिल्लक राहिले. ते आजही अंशरूपाने आढळतात. मातृसत्ताक पद्धती पूर्णपणे निकोप नव्हती, परंतु त्या व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना नंतरच्या काळापेक्षा अधिक स्वातंत्र्य होते, हे त्यांनी निर्दर्शनास आणले आहे.

जन्मापासून पुत्र-पुत्री भेद

हिंदू संस्कृतीमध्ये जन्मापासून मृत्यूपर्यंतच्या सर्व अवस्थांमध्ये स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा हीन लेखले जाते, हे एक ऐतिहासिक सत्य आहे; परंतु हे काही पूर्ण सत्य नव्हे. कारण जन्मापूर्वीची गर्भावस्था आणि मृत्यूनंतरचे अंत्यसंस्कार यांच्या बाबतीत धर्मशास्त्रांनी केलेले नियमही स्त्रियांना हीन लेखणारे आहेत. किंवद्दना, गर्भावस्थेच्या

आधीची पुत्रप्राप्तीची इच्छा आणि अंत्यसंस्कारानंतरच्या धारणा पाहिल्या, तरी
स्त्रीविषयक तिरस्कार दिसून येतो, असे साळुंखे यांचे मत आहे.

**KOLHAPUR
THEIN * E 10**
वैदिक वाडमयातील पुत्रप्राप्तीच्या अपेक्षा व्यक्त करणाऱ्या अनेक ऋचा साळुंखे
यांनी उद्धृत केल्या आहेत. याउलट, 'आपल्याला मुलगी व्हाबी', अशी इच्छा एकाही
कर्तव्याने व्यक्त केलेली आढळत नाही. हिंदू धर्मीयांमधील अत्यंत प्रतिष्ठित असा
'अष्टुप्राण सौभाग्यवती भव' हा आशीर्वादही याच स्वरूपाचा आहे. पुत्रप्राप्तीसाठी
समागमापूर्वी घ्यावयाची काळजी, पुत्रीय विधान विधी, 'गर्भाधान' व 'पुंसवन',
'सीमंतोन्नयन', 'जातकर्मादी' संस्कार, डोहाळे, प्रसूती वगैरे संदर्भात 'पुत्र'ला
अनुलक्षूनच सर्व मांडणी चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता, मनुस्मृती, याज्ञवल्क्यस्मृती
वगैरेमध्ये कशी येते, हे त्या ग्रंथांतील अवतरणे उद्धृत करून साळुंखे यांनी साधार
स्पष्ट केले आहे. 'पुत्रमहिमा' वर्णन करताना शास्त्रकारांच्या रसवंतीला कसा बहर
आला आहे व 'मुलगा हवा' अशा अर्थाच्या प्रार्थना व विधी प्राचीन वाडमयात
वैपुल्याने कशा आढळतात आणि कन्यानिंदा करताना त्यांच्यातील ओलावा कसा
आटला आहे, याचे अनेक दाखले त्यांनी दिले आहेत. पुत्रहीन स्त्रीला 'निर्झर्तीने
म्हणजेच अवदसेने पछाडलेले असते'. 'न पुत्रात्परमो लाभः', 'धिक् कलत्रं अपुत्रकम्',
'किं संगमेन तनयो यदि नेक्षणीयः' (मुलगा होणार नसेल तर समागमाचा काय
उपयोग ?), 'मनुष्यलोक पुत्रामुळे जिंकता येतो', यांसारख्या अनेक वचनांमध्ये
पुत्रमहिमा ओतप्रोत भरला आहे. अपत्यजन्मासंदर्भात पुरुषी तत्त्वे धर्मशास्त्रांनी
लोकमानसामध्ये किती कडवटपणे पेरली व त्याचेच परिणाम स्त्री-पुरुष भेदाच्या
रूपाने भारतीय समाजाच्या जाणीव-नेणिकेवर हजारो वर्षे कसे प्रभाव गाजवीत आहेत,
त्यांचे विश्लेषण साळुंखे यांनी केले आहे. आजच्या समकालीन वास्तवात स्त्री-
पुरुषभेद व कन्याभ्रूणहत्येसारख्या प्रश्नांची बीजे धर्मशास्त्रांच्यामध्ये व त्यांच्यावर
पोसलेल्या समाजमानसिकतेमध्ये डडलेली आहेत, हे साळुंखे यांनी उलगडून दाखविले
आहे. भारतीय लोकमानसातील स्त्री-पुरुषभेद- निर्मूलनासाठी धर्मचिकित्सा
करण्याची गरज त्यांनी अधोरेखित केली आहे.

उपनयन

प्राचीन काळी उपनयन हा एक महत्वाचा संस्कार होता. उपनयनाचा अधिकार
म्हणजे विद्यार्जनाचा अधिकार. वैदिक काळामध्ये स्त्रीचे उपनयन केले जात होते,
तिला पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान होते, अशी मते महामहोपाध्याय डॉ. पां. वा. काणे,
डॉ. ए. एस. आव्हतेकर या विद्वानांनी हारित, यम, इ. काही शास्त्रकारांच्या वचनांचा

हवाला देऊन मांडली आहेत. या मतांची चिकित्सा साळुंखे यांनी केली आहे. यम
(इ.स.चौथे-पाचवे शतक) पूर्वीच्या युगात (पुराकल्पेषु) स्त्रियांचे उपनयन होत होते,
असे म्हणतो. मुलीला वडील, चुलता व भाऊ यांनीच शिकवावे, दुसऱ्याने नाही,
असा नियम असल्याचे यमाने म्हटले आहे. याचाच अर्थ, औपचारिक शिक्षण स्त्रियांना
प्रतिबंधित होते. त्यांनी घरच्या घरीच जुजबी शिक्षण घ्यावे, अशी व्यवस्था होती,
असे यमाच्या मतांचे विश्लेषण साळुंखे यांनी केले आहे. हारिताने (इ.स. पाचवे
शतक) उपनयनाच्या संदर्भात स्त्रियांचे ब्रह्मवादिनी आणि सद्योवधू असे दोन प्रकार
सांगितले आहेत. 'सद्योवधूंचे लग्न ठरल्यावर त्यांचे उपनयन 'कसे तरी उरकून लग्न
करावे' असे हारिताने म्हटले आहे. म्हणजे स्त्रियांना शिक्षण वगैरे न देता नावापुरता
उपनयन विधी केला जात होता. तत्कालीन समाजामध्ये बहुसंख्य स्त्रिया सद्योवधू
होत्या आणि फारच थोड्या ब्रह्मवादिनी होत्या. यावरून प्राचीन काळी भारतातील
बहुसंख्य स्त्रियांना शिक्षण नव्हते, असा निष्कर्ष डॉ. साळुंखे यांनी काढला आहे.

ब्रह्मवादिनींना उपनयन, अग्निहोत्र, वेदाध्यन आणि स्वगृही भिक्षाचर्या या गोष्टी
विहित आहेत. हारिताने 'स्त्रियांचे समावर्तन म्हणजे विद्यार्जन संपवून परतणे हे
रजोदर्शनापूर्वी घडते' असे म्हटले आहे. म्हणजे ब्रह्मवादिनींना अध्ययनासाठी चार-
सहा वर्षेच मिळत होती. प्राचीन काळी ब्रह्मवादिनी स्त्रियांचे प्रमाण अपवादात्मक
स्वरूपात होते. त्यांना शिक्षणासाठी अवधीही मर्यादित होता. त्यामुळे त्यांचे शिक्षणही
मर्यादित होते. बहुसंख्य स्त्रियांना उपनयन नाकारल्यामुळे स्त्रियांच्या शिक्षणाचा मार्ग
बंद झाला. स्त्रियांचा दर्जा शूद्राप्रमाणे मानला गेला. उपनयनाचा अधिकार नाकारून
स्त्रियांना शेकडो वर्षांकरिता अज्ञानाच्या आणि तज्जन्य दुष्परिणामांच्या अंधारात
ढकलले गेले, असे डॉ. साळुंखे यांनी म्हटले आहे.

गार्गी आणि मैत्रेयी या ब्रह्मवादिनी स्त्रियांची उदाहरणे नेहमी दिली जातात. डॉ.
साळुंखे यांनी गार्गी आणि मैत्रेयी यांच्या कथांची छाननी केली आहे. मैत्रेयी ही
याज्ञवल्क्याची पत्नी. ती पतीला प्रश्न विचारून जिज्ञासू विद्यार्थिनीप्रमाणे आत्म्याच्या
अमरत्वाचे ज्ञान प्राप्त करते. गार्गी आणि याज्ञवल्क्यामध्ये वादविवादाच्या फैरी
झडल्या आहेत. याज्ञवल्क्याने गार्गीला धमकावून गप्प बसवले आहे. ही घटना
अर्थागर्भ आहे. स्त्रीने प्रश्न विचारू नयेत, चिकित्सा करू नये आणि त्यातूनही तिने
प्रश्न विचारण्याचे दुःसाहस केलेच तर पुरुषाने प्रश्नांस उत्तरे देण्याएवजी दडपशाही
करावी, हे पुरुषी तत्त्व येथे प्रकर्षने समोर येते, असे डॉ. साळुंखे नमूद करतात. (हिंदू
...., पृ. ३५-४०) अर्थात, गार्गी आणि मैत्रेयी या अपवादभूत स्त्रिया होत्या, त्यांचा

PATRONS

Hon. Sou. Rajnitai Magdum
President, Council of Education, Kolhapur.

Hon. Shri Prasad Kamat
Vice President, Council of Education, Kolhapur.

Hon. Adv. V. N. Patil
Member, Council of Education, Kolhapur.

Hon. Prin. L. M. Goud
Member, Council of Education, Kolhapur.

Organising Committee

Organizing Chairman
Prin. Dr. S. B. Patil

Convener
Dr. Suresh J. Farakte

Co Convener
Dr. Sunil Suryawanshi

Coordinator
Prof. Abhijeet Kamble

Coordinator
Dr. Arun Shinde

Coordinator
Prof. Akshata Gawade

• Members of Organising Committee •

Dr. M. N. Gosavi

Prof. R. P. Kamble

Dr. M. A. Jadhav

Prof. Tahir Zari

Dr. S. D. More

Shri. R. K. Rathod

Dr. V. N. Raynade

Proceedings of Multi-Disciplinary National Seminar On

Recent Trends in Social Sciences, Languages, Literature,
Commerce, Science and Sports in India

4th February 2017

Organised by
Council of Education's

Night College of Arts and Commerce, Kolhapur

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

NAAC Reaccredited 'B'

Email ID - nightcollegekolhapur@gmail.com

Website : www.nightcollegekolhapur.in

प्राचार्य
नाईट कॉलेज शॉफ आर्ट्स अंड कॉमर्स
कोल्हापुर

Editor

Prof. Abhijeet A. Kamble

Principal

Dr. S. B. Patil

145	मरिता समवैकल्यानीत अड्डेके व उपाय योजना महाराष्ट्र महाविद्यालय, कोल्हापूर	335
146	बाणस्त्रीकरण आणि समवैकल्यानीत प्रामाणीय विविध दृ०, तामाची देशभूमिका वसुपुराग कला प्रविद्यालय, ऊळे सोलापूर	339
147	मार्टी लाइंचिंगानीत संटकलीन विचारावाह पटीत सामाजिक विषयात सोलापूर विधायी	341
148	"निर्वाचिकाला या भारतीय समवैकल्यानीत परिणाम" शहैत बाबू मोर्या, भोसले मंडुका राठोड एजायन महाविद्यालय, कोल्हापूर	343
149	हक आणि अधिकार विषय कल्याण मासामुळे ठिक्क घरात विविध	345
150	समवैकल्यानीत मार्टी भनुवारीत काढवी प्रा. डॉ. शर्मिता बाबामोहेर यांत्री	347
151	कर्मसूत राष्ट्रकर्म आणि निवडणुका प्रा. वासुदेव विश्वार्थ पुरुषोऽती गोपनीय कृष्ण गोदावरी करिंजे, सोलापूर	349
152	बाह्यांतरानीत वरप्रवाह : बांगविडान साहित्य श्रीमती अमिता एकनाथ अंबेडकर पी.एच.डी. सोलोक विधायी विधायी विधायी, कोल्हापूर	350
153	'कुंभा समवैकल्यानीत समविकल - अधिक विविधानाचा : एक समवैकलीय अभ्यास' संदीप कवंडे विहारी युवने विधायी विधायी, कोल्हापूर संसोळक विधायी	352
154	अर्थव्यवेक्षण खंडारी : एक टीकाकार वार्षिक पृष्ठीत तुविल होणे गोदावरी अंडा आर्ट्स, अंडु कलाकार कोल्हापूर	353
155	नवदेव मार्टी यांच्या तवाळ या कथासंग्रहानीत समवैकल्यानीत समस्या विचार संस्कृत संस्कृत विनियोग संसोळक विधायी मार्टी विधायी, विधायी विधायी, कोल्हापूर	355
156	दत्तित विविधानीत वदत्त जे जेवनविज्ञ प्रा. श्रेष्ठा एल. घरेलू विहुतात पटीत समविद्यालय, ऊळे, ता. करावा, वि. कोल्हापूर	356
157	कृष्णांव याता हा. अस्त्र विदे गोदावरी अंडा आर्ट्स अंडु कलाका, कोल्हापूर	358
158	New Trends in Sports Management – Reengineering Kanchan Bellad T.K.Kolekar College Nesari	362

Convergence with International Financial Reporting Standards in India

Mr. Abhijeet Kamble
Head, Dept. of Commerce,
Night College of Arts & Commerce, Kolhapur

Abstract

The process of financial reporting of business activities underwent a great change. In 2005 European Union made it mandatory for publicly traded companies to present consolidated financial statements in conformity with International Financial Reporting Standards (IFRS) starting from January 01, 2005. IFRSs were adopted legally first time in 2005 by European Union. Other countries with developed capital markets have adopted or in the process of adopting IFRS for reporting purposes. India made a commitment towards the convergence of Indian accounting standards with IFRS at the G20 summit in 2009. In line with this, the Ministry of Corporate Affairs, Government of India (MCA) previously issued a roadmap for implementation of Indian Accounting Standards (Ind AS) converged with International Financial Reporting Standards (IFRS) beginning April 2011. However, this plan was suspended due to unresolved tax and other issues.

Key Words – IFRS, financial reporting, Indian Accounting Standards

Introduction

In the presentation of the Union Budget 2014–15, the Honorable Minister for Finance, Corporate Affairs and Information and Broadcasting proposed the adoption of Ind AS. The Minister clarified that the respective regulators will separately notify the date of implementation for banks and insurance companies. Also, standards for tax computation would be notified separately. In accordance with the Budget statement, the MCA has notified Company (Indian Accounting Standard) Rules 2015 vide its G.S.R dated 16 February 2015. Accordingly, it has notified 39 Ind AS and has laid down an Ind AS transition road map for companies other than banking companies, insurance companies and non-banking finance companies. The Ministry of Corporate Affairs (MCA) has come up with the phase wise adoption of Ind AS, India's Accounting Standards converged with IFRS. India has chosen the path of IFRS convergence and not adoption.

Objectives of the study

1. To examine the various phases in the implementation of IFRS in India
2. To study the implementation procedure of IFRS Converged Indian Accounting standards
3. To discuss the benefits and challenges in the implementation of IFRS in India
4. To discuss the measures taken to address the challenges

Research Methodology

The present work is descriptive in nature. In order to develop basic insight regarding the concept, the researcher has made use of secondary data. The required data has been collected from various journals, books, research papers and from the official website of ICAI and IFRS.

International Financial Reporting Standards (IFRS)

International Financial Reporting Standards (IFRS) are a set of widely used international standards for financial reporting. These standards are developed and maintained by the International Accounting Standards Board (IASB). The IASB is an independent, non-for-profit, privately funded accounting organization that is based in London. To maintain the international continuity of IFRS, during 2009 the IASB was comprised of 15 members from 9 different countries. Currently, the IASB has 14 members.

Convergence 'not' Adoption

वृत्तपत्रीय भाषा

डॉ. अरुण शिंदे

नाइट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अंड कॉमर्स, कोल्हापूर

प्रास्ताविक

भाषाविज्ञानामध्ये १९६० नंतर समाजभाषाविज्ञान ही अभ्यासशाखा उदयास आली आहे. समाजविज्ञान आणि मानववैशास्त्र या ज्ञानशाखांमधील अध्ययन पद्धतीचा आधार घेऊन भाषेचा अभ्यास करणारे ते शास्त्र आहे. भाषाव्यवहारातील सामाजिक संदर्भाना महत्त्व देऊन भाषेचे अध्ययन समाजभाषाविज्ञान करते. भाषाव्यवहार आणि सामाजिक संरचना यांत परस्परावलंबित्वाचे नाते आहे. लौकिक जीवनात भाषेचा उपयोग व्याकरणिक नियमांनी होत नसून सामाजिक संकेतांनी होत असतो. त्यामुळे भाषेचा अभ्यास हा एका अर्थाने समाजाचा अभ्यास असतो, अशी नवी दिशा समाजभाषाविज्ञानाने दिली. भाषेचे अध्ययन हे सामाजिक वास्तवाचे अध्ययन आहे. समाजाबरोबर भाषेतही परिवर्तने होत असतात, म्हणून सामाजिक संदर्भात भाषाव्यवहारांचे अध्ययन करणे इष्ट आहे, अशी समाजभाषाविज्ञानाच्या अभ्यासकांची धारणा आहे. समाजभाषाविज्ञानातील 'भाषिक भांडर' (Linguistic Verbal Repertoire) 'लघुक्षेत्र' (Domain) 'क्षेत्रविशिष्ट भाषा' (Registered Language) या महत्त्वाच्या संकल्पना आहेत. त्यांच्या आधारे विशिष्ट क्षेत्रातील भाषाव्यवहाराचा, शब्दरूपाचा, शब्दसंग्रहाचा अभ्यास करता येते.

१. समाजभाषाविज्ञानातील भाषिक भांडर, लघुक्षेत्र व क्षेत्रविशिष्ट भाषा या संज्ञा समजून घेणे.
२. वृत्तपत्र व्यवसायातील क्षेत्रविशिष्ट भाषेचा शब्दसंग्रह अभ्यासणे.
३. वृत्तपत्रीय लेखन निर्दोष होण्यासाठी शिफारसी करणे.

संशोधन पद्धती - प्रश्नावली, सर्वेक्षण

विवेचन

समाजातील भाषाव्यवहारांचा सूक्ष्म अभ्यास करण्यासाठी समाजभाषाविज्ञानामध्ये 'भाषिक भांडर' व 'लघुक्षेत्र' या संकल्पना प्रचलित आहेत. भाषिक भांडर (Linguistic Verbal Repertoire) ही संकल्पना गम्फी यांनी मांडली. प्रत्येक भाषिक समाजाचे एक 'भाषिक भांडर' असते. विशिष्ट क्षेत्रातील लोक परस्पर निनियासाठी ज्या भाषा/बोलीचा प्रयोग करतात, त्या सर्वांचा मिळून एक 'भाषिक कोश' तयार होतो. उदा. कोल्हापूराच्या भाषिक भांडारामध्ये कोल्हापुरातील विविध जनसमूहांच्या बोली, भाषा, व्यवसायानिष्ठ भाषा वरेंचा समावेश होतो व या सर्वांचा मिळून कोल्हापूराचा एक भाषिक कोश तयार होतो. जर्मन अभ्यासक शिमट यांनी लघुक्षेत्राची संकल्पना मांडली. समाजामध्ये विविध क्षेत्रांमध्ये विशिष्ट शब्दांचा प्रयोग होत असतो. प्रत्येक क्षेत्राचे एक स्वतंत्र शब्दभांडर असते. याला 'लघुक्षेत्र' (Domain) म्हणतात. क्षेत्रविशिष्ट्यानुसार प्रत्येक क्षेत्राची शब्दविशिष्टता लक्षात घेण्यासाठी 'लघुक्षेत्र'ची संकल्पना मांडण्यात आली आहे. एका भाषिक समाजाच्या बृहत् शब्दकोशांतर्गत अनेक लघुक्षेत्रे नांदत

असतात. प्रत्येक क्षेत्रामध्ये, व्यवसायामध्ये विशिष्ट शब्द वापरले जातात. अशा व्यवसायविशिष्ट शब्दांना समाजभाषाविज्ञानात क्षेत्रविशिष्ट भाषा (Registered Language) म्हणतात. वृत्तपत्र हे मुद्रित दृक माध्यम आहे. छापलेच्या मजकुरावर लोकांचा आजही विश्वास आहे. व्यक्तीच्या प्रत्येक दिवसाची सुखावत वृत्तपत्र वाचनाने होते. वृत्तपत्रातील मजकूर, शब्द यांच्या प्रतिमा डोल्यांतून मेंदूत साठविल्या जातात. त्या दीर्घकाळ टिकतात. वृत्तपत्रीय मजकुरातूनच कल्त नकळतपणे भाषकांचे भाषाभान घडत जात असते. लहान मुले, विद्यार्थी यांच्या भाषाविषयक जाणिवा व लेखन यांची जडणघडण होण्यात वृत्तपत्रीय लेखनाचाही कल्त नकळत सहभाग असतो त्यामुळे वृत्तपत्र या लघुक्षेत्राच्या भाषिक भांडारामध्ये समाजातील विविध लघुक्षेत्रांमधील शब्द आढळून येतात.

वृत्तपत्र या लघुक्षेत्रातील क्षेत्रविशिष्ट शब्दांचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे आहे -

पदे : राष्ट्रपती, पंतप्रधान, राज्यपाल, मुख्यमंत्री, मंत्री, पालकमंत्री, खासदार, आमदार, प्रदेशाध्यक्ष, महापौर, जिल्हाधिकारी, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, पोलीस अधीक्षक, जिल्हा पोलीस प्रमुख, शिक्षण: विद्यापीठ, महाविद्यालय, संस्थाचालक, कुलगुरु, कुलसचिव, अधिष्ठाता, प्राचार्य, प्राध्यापक, संशोधक, अभ्यासक, शिक्षक, धीक्षक, अध्यापक, अध्यापन, अध्ययन, उपर्युक्तक, उच्चविद्याविभूषित, पोलीस, न्यायालय : लोक अदालत, कायदेशीर, मृत्युचा बनाव, संशयिताचा शोध, धरपकड, जोरदार मागणी, वाद चियळला, शिक्षेस पात्र, गुन्हा दाखल, एकाची सुटका, मुद्रेमाल लंपास, गुन्हे प्रकटीकरण, राजकीय : गृह, आरोग्य, कृषी, पर्यटन, इत्यादी मंत्रालये. विधिमंडळ, लोकशाही, निवडणूक, राज्यघटना, अधिवेशन, सरकार, अविश्वास ठाराव, बहुमत, संसदेत वाढळ, लक्षवेधी सूचना, सर्वाधिकार, पीठासन, पक्ष, पक्षत्रेडी, शपथविधी, राजकारण संन्यास, पायउतार, विजयाचा जल्लोष, विजयी सलामी, प्रचंड गर्दी, सांस्कृतिक : सूतसंचालन, दीपप्रज्वलन, समीक्षा, समीक्षक, समीक्षण, संपादकीय, संपादित, संस्कृती, बहारदार, सदाबहार, पेशेकश, सुरेल, सूर, काबीज, वाहवा, मंत्रमुग्ध, शब्दबद्ध, साहित्यिक, वैचारिक, व्यासपीठ, काव्यमैफिल, संमेलन, मराठमोळा, मंगलमय, प्रयितयश, कवयित्री इत्यादी. क्रीडा : क्रीडांगण, क्रीडापृष्ठ, क्रीडासामने, स्पर्धा, क्रीडानैपुण्य, खिलाडू वृत्ती, सांघिक, वैयक्तिक, चषक, सामना, शह, मात, सामनावीर, शिबिर, शतक, अर्धशतक, चारीमुँड्या चीत, चीत, चितपट,

स्त्रीविषयक : ग्रूणहत्या, सबलीकरण, घटस्फोट, छेडळाडीवरून, छळणूक, छळ, कौटुंबिक छळ, हुंडाबळी, विधवा, विधू, परित्यक्ता, निराधार इत्यादी.

वृत्तपत्र : दैनिक, संपादक, उपसंपादक, मुद्रक, पत्रकार, वार्ताहर, बातमीदार, प्रसिद्धी, प्रसिद्धिमाध्यम, पत्रकारिता, मुद्रितशोधक, प्रूफरीडिंग, पेड न्यूज, अप्रेलेख, जाहिरात, बातमी, सूत्रांकडून, सोत इत्यादी.

इतर शब्द : अखिल, काम बंद आंदोलन, कामकाजाचे स्वरूप, घराचे स्वप्न, महिलांची गर्दी, निर्धार मेळावा, उत्सूर्त प्रतिसाद, लाल आखाडा, रास्ता रोको, अत्याचार, सामोचार, अपप्रचार,

अर्थपूर्ण व्यवहार, आभार, आकर्षक, समीकरण, तह, जुगलबंदी, दुजाभाव, भेदभाव, अंबाबाई, संस्कृत, संस्कृतसंस्कृत,

मृत्युपूर्व : मृत्युमुखी, जीवितहानी, जिवाला धोका, निष्पाप जिवांचा, निष्पाप जिवांचे, मृत्युपूर्व, मृत्युप्रकरणी, मृत्युपत्र, मृत्युशी झुंज, आकस्मिक निधन, अस्थिकलश, अंत्ययात्रा, साश्रु नयनानी, अस्थिकलश, दहन-दफन, दुखवटा दिन, देहावसान, दुखापत, दुर्देवी मृत्यू, दुर्देवीअंत, शोकाकूल,

शोकसभा, काळाची झडप, काळाचा घाला इत्यादी
संस्था संघटना: कोजिमाशि, क्रेडाई, सुटा, यूजीसी, केडीसीसी, नॅक, आरटीओ, सीपीआर, सीबीएस, ट्रेजरी, ब्लड बैंक, हॉस्पीटल, जिल्हा बार असो. अवनि, स्थानिक गुन्हा अन्वेषण कार्यालय,

इंग्रजी शब्द : ऑनर कीलिंग, एलईडी, डॉलर, पौंड, युरो, निफ्टी, कॉम्प्युटर, शॉर्ट सर्किट, मेडिकल, पैकेज, कोर्ट, स्मार्ट सिटी, रेल्वे, सेल, लॉटरी, चॅम्पियन, स्पोर्ट्स, नो एंट्री, नोटीफिकेशन, टॅक्स, जनरल, ड्युटी,

क्रियापदे : खळबळ उडणे, वक्तव्य करणे, कानउधाडणी करणे, हस्तक्षेप करणे, जखमेवर मीठ चोळणे, धावे दणाणे, रोहाय पकडणे, अस्वस्थ असणे, अस्मान दाखविले, भोसकले, भोसकून ठार केले. आदेश धाव्यावर (कायदा), धावे दणाणले, उमटुमला, धाय मोकलून रडणे, पवित्रा धेणे, पावित्र जपणे, भूमिका म्हणी : नदी उशाला कोरड घशाला, हातावर तुरी, चोराच्या उलट्या बोंबा, गड आला पण सिंह गेला, आयत्या पिठावर रेघोट्या, वाटाण्याच्या अक्षता, झारीतील शुक्राचा, 'तू तू मैं मैं,' 'तेरी भी चूप मेरी भी चूप,' नकटीच्या लग्नाला..., देव देते आणि कर्म नेते, देव तारी त्याला कोण मारी, सरड्याची धाव कुंपणापर्यंत, सर्वस्व पणाला लावणे, आली अंगावर धेतली शिंगावर इत्यादी

समारोप व निर्कर्ष

वृत्तपत्रांची एक क्षेत्रविशिष्ट भाषा आहे, क्षेत्रविशिष्ट शब्दसंग्रह आहेत. या शब्दसंग्रहामधील शब्द वृत्तपत्रीय लेखनात पुनःपुन्हा उपयोजिले जाताना दिसतात. वृत्तपत्रांमध्ये इंग्रजी शब्दांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केलेला दिसतो. इंग्रजी शब्दांचे मराठी प्रतिशब्द न देता इंग्रजी शब्दांचे देवनागरी लिपीतून उच्चानुसारी लेखन केलेले आढळते. काही वृत्तपत्रांमधून थेट इंग्रजी शब्दच छापलेले आढळतात. मराठी वृत्तपत्रांमधून इंग्रजी वलणाचे लेखन व इंग्रजी शब्दांचा वापर अधिकाधिक होत आहे. वृत्तपत्रीय भाषेचा, वृत्तपत्रीय लेखनातील शब्दसंग्रहाचा क्षेत्रविशिष्ट शब्दकोश तयार करता येतो. मराठीतील प्रमाणलेखनविषयक नियम व व्याकरणानुसार वृत्तपत्रीय भाषिक शब्दकोश तयार करून संपादकीय विभागात कार्यरत कर्मचारी, बातमीदार यांना आवश्यक ते प्रशिक्षण दिल्यास वृत्तपत्रांचे संपादन व लेखन निर्दोष व प्रमाणित होऊ शकेल. भाषाविषयक प्रगल्भ जाणिवा असणारा समाज निर्माण करण्यासाठी वृत्तपत्रीय भाषिक शब्दकोश तयार करून त्याचा वापर करणे आवश्यक आहे.

New Trends in Sports Management – Reengineering

Dr. Kanchan Bellad

T.K.Kolekar College Nesari

1. Introduction

The evolution of sports management reveals the necessity of a radical change in organizing that activity. The evidences for that new approach are related to the unilateral training of those authorized to manage the sports activities, to the confusions produced by misunderstanding the general interest and the specific interest of one compartment or field and, not at least, the conservatism of most leaders of sports activities. If we take into account the experience in the application of reengineering process, we see that the possibilities to use that new management process in sports management are promising. Therefore, it is not surprising that reengineering finds application within this framework of sports management.

2. Fundamentals

Business Process Reengineering (BPR) is a management process that implies fundamentally rethinking and redesigning the business processes necessary to maximize customer satisfaction and profits and to achieve dramatic and permanent improvements of all economical indexes. This radical approach seeks to interpret the standard business model in a new way, making more efficient use of available resources by seeing the function and purpose of those resources in new ways. Reengineering means, in fact, a complete redesign of processes, starting all over again from point zero, being self-confident and accepting any risks that might occur. The idea that supports Business Process Reengineering can be summarized by the question: If this process does not exist, how could we sketch it? It would start, therefore, from a white sheet of paper on which you have nothing to change, just to add something, from the beginning. The improvement process accepts, in a certain way, the current process, eliminating the activities with little or no value added.

3.1. The marketing concept

Three important parts of the marketing concept are emphasized: effort for integration, consumer orientation and profits. As for the first part, effort for integration, we can point the fact that sports management must be aware of consumer's needs. As for the second part, consumer orientation, we have to point out that all efforts must be turned to the benefit of consumers, which in sports activities are both the athletes and the supporters. The third part of the marketing concept, profits, we agree that for this general aim, in sports management and mainly in business process reengineering, "profits" means performance in all sports activities.

3.2. Top management involvement

Reengineering is a management process that requires total involvement of top management, meaning that all details should be taken into account. Reengineering can be successful or not, depending on the level of engagement. Only when top management leads the reengineering process, positive achievements are certain.

3.3. Fundamental questions

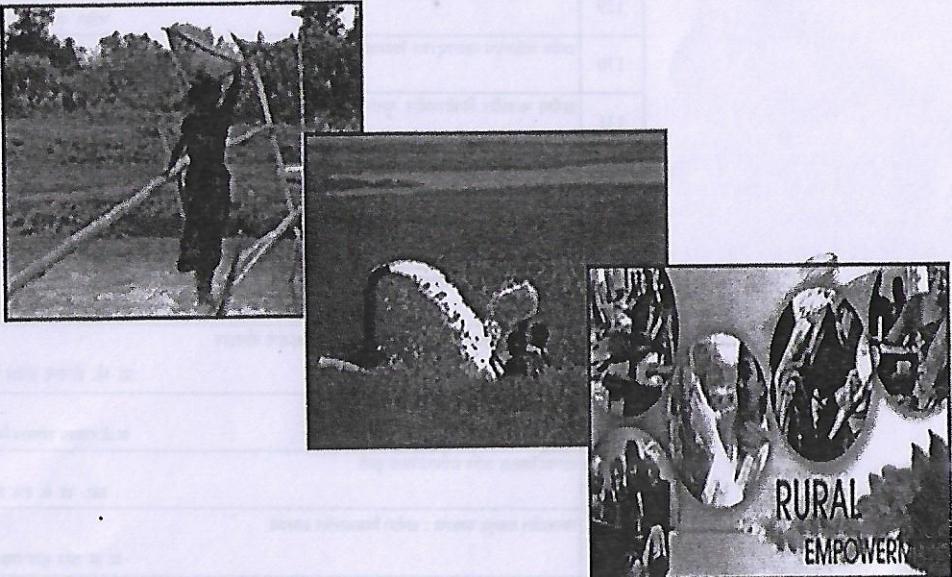
Two important questions must be the focus of all activities demanded by the reengineering process: a) Why are we doing this? b) How are we doing this? The answers might prove that the traditional way of thinking is overcome and the important changes must be reinvented. Sports management must also find the answers for these questions and for much more that will arise.

॥ विद्या युरोगं युरः ॥

SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN RURAL INDIA: ISSUES AND POLICY INITIATIVES

EDITORS

Dr. Mansingh S. Dabade   Dr. Deepak V. Suryawanshi

NAAC RE-ACCREDITATION
'B' GRADE (CGPA:2.79)

Sahakarbhushan S.K.Patil College, Kurundwad Tal: Shirol,
Dist: Kolhapur 416106 (MS) INDIA

प्राचार्य
नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अंड कॉमर्स
कोल्हापुर

124	प्रामोण भारतातील महिला सबलोककरणाचे स्वरूप प्रा. संविन जयस्याल	244
125	महाराष्ट्रातील बलुंदारी व्यवस्था-एक अभ्यास समाधान जाथव	245
126	प्रामोण अर्द्धव्यवस्था – रोकडविरहीन व्यवहारकडे कु. पोहिले ल्पाली वसत	248
127	प्रामिण व्यवस्थेमध्ये वलुंदारी पट्टीची भूमिका : एक चिकित्यक अवलोकन प्रा. सपकाळ गगेश्वर विक्रम	250
128	घारीण भागातील मुवळांची शिक्षावावत नकारात्मक मानसिकता व उपाय दिनेश जारोड	251
129	वदलाते व्यवस्थापन आणि प्रवालये पाटील मुवळज आनंदगद	253
130	प्रामोण ताहित्याचे महाराष्ट्राच्या विकासातील योगदान डॉ. राजेखान शार्नीदावण	255
131	प्रामोण भागातील फिशेरवर्हीन मुवळाच्या व्यस्तीमध्ये विकासातील समस्या व उपाय फ्रुत निसोडे दिनेश जारोड	258
132	14 या वित्त आयोगातील तरतुदी व ग्राम विकास प्रा. संविन ताराचंद घोरे	260
133	शाशवत ग्रामिन विकास आणि महिला सबलीकरण प्रा. प्रांगी अर्जित देगांडे	261
134	भारतीय कृषिसंग्रामातील नवप्रयाह प्रा. तटाळे पद्माकर वड्हेराम	263
135	मराठी सहित्याच्या वेभवातील दलित आत्मकथनांचे योगदान प्रा. सौ. शेळजा श्रीधर शिंदे	264
136	मराठी सहित्यातील प्रामोण समस्यांचे चित्रण प्रा. श्री. दत्तात्रेय शामराव मिठारे	266
137	शाशवत विकास आणि सर्वसमावेशक वृष्टी सहा. प्रा. के. एस. भेटारा	267
138	भारतातील यात्रूक व्यवस्था : प्रामोण विकासातील आकाशे प्रा. डॉ. खांड मुंरो वसंतराव	269
139	भास्कर चंदनशिव यांच्या ललितगद्यातील कृपीसंवेदना डॉ. सुवर्णा गुड-चहाण	273
140	ग्रामीण विकासातील सहकारी साखर कारखान्यांची भूमिका सोनाली वायासो गळतगे	274
141	“कैशलेस व्यवहार : वस्तुस्थिती आणि आढळाणे” प्रा. डॉ. माझगे मंगल भास्कर	276
142	मौर्य कालीन ग्रामीण विकास चौधरी पुढीलिक जयपाल	278
143	भारताच्या विकासामध्ये प्रामोण सहित्याची भूमिका : एक अभ्यास सह. प्रा. तनापुरे श्रेष्ठोत दत्तात्रेय	280
144	प्रामोण अर्थीक स्वावलंबनाचा आधार - वलुंदारी प्रा. रणजित पाटील	281

145	डॉ. वावासाहेब आवेदकर याचे शाशवत विकासविषयक विचार डॉ. नितीन रणदिवे	282
146	प्रामोण भारताचा शाशवत विकास : समस्या आणि धोरणात्मक अग्रकम (कृपी सज्जापनाभिमुख शाशवत विकासातून समावेशक कृटी) कुमार कांवळे, डॉ. ओमप्रकाश कलंगे	285
147	प्रामोण विकासात व्यवालयाची पूर्विका श्री एस टी भोगले	287
148	उच्च शिक्षणामध्ये स्त्री शिक्षणाची सर्वस्थिती : एक अभ्यास *काळे शरद ग. • दिवटे मंदाकिनी दा.	288
149	महाराष्ट्रातील वलुंदारी पक्ष कु. प्रतिभा राजेंद्रव पाटील, कु. अरिव्हो वाळगांव गुरुवऱ्यां	290
150	मानवी हस्तक्षेपाचा पारंप्रद्यानुन पांचवरण वदलाचे प्रामोण जोवानायातोल पारंप्राणम डॉ. विश्वाल एस. मुन	292
151	“मुहाळ्याचा व व्यापे पर्यावरणाचा होणारे परिणाम” श्री वदामे वाय दी श्रीनेतील स्वातंत्र्य एका शी. श्री. पाटोळे ए. व्ही. प्रा. कदम आर. पाणी	293
152	“गिरोळ तालुक्यातील प्रामोण भागातील दुर्लक्षित पर्यंत स्वेच्छे एक भौतिक अव्ययन” कु. मुहिना सर्वानंद पाटील, कु. गल्मा अम्बर वेगाळाता	295
153	प्रामोण पर्यंत : विकास का नया आयाम प्रा. ए. एम. देशमुळे	297
154	११६० नंतरच्या प्रामोण कांवरतील प्राप्य समस्या डॉ. माधव मालती भोगले	298
155	प्रामोण कांवरतीलांन समस्यांचे चित्रण प्रा. मुकुमार दादू आवळे	300
156	प्रामोण भागातील खेळाडूच्या खेळाविषयी समस्या डॉ. सुरेष जयराम फराकटे	302
157	प्रामोण सोनारी पर्यंत स्थळाचा विकास : एक चिकित्सक अभ्यास डॉ. युविल पांदुण मुर्वंवऱी	303
158	प्रामोण भागातील कर्मदावड नगरांनी किंडा परपरा कु. सावगावे भागेश दिनकर कु. यादव ख्यानील मजानन	306
159	प्रामोण भागातील कर्मदावड येथील नगरावानालायाचा एक : ऐतिहासिक अभ्यास कु. अकिवाटे ए.आर, कु. जगताप के.ए.कु. प्रसाळे एस.पी.कु. कांवळे एम.एस.	307
160	प्रामोण भागातील कांवरप्रथम व्यवस्थापानाची गरज श्री. तनमय शिंदे	307
161	डॉ. रत्नापाण्णा कुंभार यांचे ग्रामीण विकासविषयक विचार डॉ. अरुण शिंदे	308
162	प्रामोण भागातील शेडणाळयेतील हजार मासांपाची दर्ता एक ऐतिहासिक अभ्यास कु. संकेत महानंत्रे नवरात्रा, कु. रत्ना वाळू वड्हे, “कु. सिमा भेगा करवळे, कु. अरिव्हो वाळगांव एव्हा	312
163	शाशवत विकासातील कैंदे सरकाराच्या योजना श्री. मोहिंद नागनाथ ढोवळे	313
164	“प्रामोण विकासातील महिलांची भूमिका” सहा. प्रा. शरद वि. पाटील	315
165	प्रामोण विकासात सार्वजनिक प्रवालयाचे योगदान सो. पाटील एस.व्ही.	317

MESSAGE

It gives me an immense pleasure to learn that the Department of Commerce and Department of History of Sahakarbhushan S.K.Patil, College, Kurundwad are organising the National Seminar on "**Sustainable Development in Rural India : Issues and Policy Initiatives**" on **7th February, 2017**. The business of the seminar is going to be in the Seminar Proceedings as a mark of occasion.

It is heartening to note that the Seminar would be dealing with the Issues and Policy Perspectives in Rural India. I am sure that the deliberations of the seminar would be of considerable value for policy makers.

I wish the seminar every grand success.

Jayram K. Patil (Bapu)

A handwritten signature in black ink, appearing to read "Bapu".

Chairman,
National Institute of Education.

लोकानीति नियोजनवद् समाजपरिवर्तन घडवृत्त आणवाचे कार्य सहकारी चलवर्कांद्वारा होते शकेत, अशी ग्रनाण्यामार्बी ठाम पाण्या वाच्या मधे, महकंग चलवळ यशस्वी होणाऱ्यासाठी चारिव्यावान, चिराणील कार्यकल्याची निंतात आवश्यकता आहे. संस्कार हात सहकार युगाचा मूळ आहे. चारित्रिआणि प्रामाणिकणा हेच सहकाराचे खेंगवू भाडवल आहे. सहकाराची यशस्विता तीन वार्षीचा अवलंबून आहे. १. उद्योगपर्यावरीत यजून घेण तो उद्योग संभव टाके कार्यक्रमपेने याचालिंग. २. समाजानीत दुर्लक्ष, दरित व गरित वरकंतना मदत करून यांना समर्थ करू, ३. माझामासाकृतिक व वैद्यारिक विकास करू, सहकार चलवर्कांद्वारा आण्या समाजाता मर्वी वापर व प्रयोग करू याचा विकास करू.

महाकारीता देख, उपर्युक्त याची तनावाणीपासून पुण्यू जाणीव होती. महाकारी संस्थेत काप करताना उद्दित पद्धये काटकोराणे पाळण्याचा ३ त्यांनी भरत आहे. संतेच्या नियमांची काटकोराणे अंपेल बडवाणी करणे, महाकारी चबवळीतून गरीबांचा किंति उदार होते, हे पाहून, व्यक्तिविशेष
महत्त्व न देता सामग्र्य मायासाठी उद्घाराची 'बुजून हिताय, बुजून मुख्याव' दृष्टी गढणे. आया प्रकाराता समाजभिपूर्व दृष्टिकोनच सहकारी संस्था
उज्ज्वल भवितव्याता कारणीभूत ठेत, असे त्यांनी गमूद केले आहे. (भाषण, १८ ऑगस्ट १९७१, पृष्ठांत: पृ. ९०-९१)
कार्यक्रम

कोण्याचाही चलवडीपाई, संस्कृतपेणे कार्यकर्ता हा सबल प्रहन्त्याचा घटक असतो. आज कार्यकर्ता हा शब्द परवलीचा झाला आहे, परंतु कार्यकर्ता कोण? 'जो समाजांची दुष्ट दृष्ट करतो व त्यांचे अश्रु पुसतो, तोंच श्रेष्ठ कार्यकर्ता होय', असे संतापाणाणाचे मत होते. समाजाची वारीवारी जा पायावाच न करत न मर्चें आणि दुख्चे असी केली पाहिजे. कोणाचा व्यवहार आडगदाराया आहे व कोणाचा व्यवहारा भुतन्या तांडवामाराया आहे पडणाऱ्यानुसार पाश्चाय्याची गरज आहे. मच्छ्या पाणसंतोषी संघटना करून तुच्छाची उच्चतांगांडी कैवल्याचिकाव खुच्या अथवें समाजवाद, व लोकांगाही नंदन नाही. संधीसाधूपूर्व मत्यवाद्याप्त करून त्यांच्या कृष्ण कावायांना पायवंद केला पाहिजे, असे पायदृश यत त्यांनी मांडले आहे. (भाषण, ११३५, २, ३) गावावातांतीत दुग्गुणलती मध्ये सांधूंस मदभवावनेची सांखेची कार्यकर्त्यांनी निर्माण केली पाहिजे. तत्र प्रामीण स्वास्थ्याची जीवासाम केली जाईल, असे त्यांनी म्हणावू आहे. ((भाषण, ११ जुने १९६० भाषण, ११३५-५). कार्यकर्त्यांनी एकत्र येण गावच्या प्रवर्तनांचे, समस्यांचे व त्यावरीचा उपयोगे आकृतन व पाहिजे. समाजांतील दुख्ल घटकाना सबल बनविण्याशा प्रवर्तन झाला पाहिजे. लोकांपासून मुक्त शक्ती जागृत करून त्रमपारायणतेनून जीवनपात्र उन्नत व पाहिजे, असे आवाहन त्यांनी केले आहे. (भाषण, १३ नोव्हें १९७१, पूर्वोक्त पृ. १२, १३)

दलित जनसमूह हा ग्रामीण भागाचा मोठा भाग आहे. दलित जनसमूह मायाविक, आर्थिक, शैक्षणिक व मांस्युतिकदृष्टव्या मायावलेला अद्वित न समाजाच्या विविध प्रशंसांचा, मायासलेल्याचा रसायन कुणाऱ्या यांनी नेमका वेपे पेणला आहे. दलित समाजाचे आर्थिक प्रश्न सोडविण्यास अग्रे देण्याचा त्वांपा खाली आहे. दलित समाज आर्थिक-सामाजिक अत्याचारांना प्रतिक्रिया करण्याचे मार्गदर्शक व पैरी त्वांना प्राप्त होई दलित समाजाता नोंदवण्याचे आदरण दिले पाहिजे. शेतकीयांनी मालकी बदलाकरे उलबद्धाचा करन्न दिली पाहिजे, असे त्वांचे पत मत होते. दलित-हरिजन सामानाकडून देण्यात आलेल्या जयंतीची बच्यात जपिनी किंवू प्रतीच्या होत्या. शेतकीया लागवडीसाठीचे भाडवल व सहाय्य साधेने दिलितकडे नसलेले बुवांशी जयंती लातांगीखाली न वेता त्या पडीकी राहिल्या आहेत. त्यामुळे जपिन वाटापुढे दलितांच्या स्थितीपांचे काहीही फरक पुडला नसाऱ्याचे त्वांचे सापेनांचा पुढवाळा करायाचा आव्हानामने विचार झाला पाहिजे, असे आप्ही पत त्वांनी व्यक्त केले आहे. (भाषण, २१ जानेवारी १९५३, पूर्वोत्तम, पृ. २४)

दारिद्र्यनिर्पत्ति

भारतीय दैवित्याचे मृक हे मानवनिर्मित आहे. देशातील संपर्की ही सर्व नागकांक्षी संपर्की आहे. गरजेपेक्षा जास्त संपर्की जवळ ठेवण्या अधिकारी या देशात कोणताही नाही. सारकाच्या मदतीने समाजवाडी समाजवर्चना वैरुत, हे भावडे स्वचारजनन सोडून लोकसकांतीच्या कृतिप्रवर्गव्यवेत ए समाजवाद निर्माण होईल, असे रत्नायाणणा कुंभार यांना वाटते. स्वतंत्री परिस्थिती दुसऱ्यांच्या मध्यस्थीतीने न मुश्ताचा स्वतंत्र.च्या हिमतीवर सुधा मध्यस्थ/दलालामार्ग सावध गाहा. आपल्या शतकीतीवा, बुद्धीचा व कल्पकर्त्तेचा आपल्या मुख्यासाठी उघोका करा. 'हा माझा मार्ग एकला' हण्णनु मार्गक्रिंका करा, असे महन्यपूर्ण चित्तन त्यांनी व्यक्त केले आहे. (भाषण, ११ नोव्हेंबर १९७१, पूर्वोत्त. १३)

177

महाराष्ट्र दू दृष्ट-चर विना कुठ तो कुठ दुक्काळ पडत असता, जयासागूरु येथे ? आंगंट १९३ रोजी केलेल्या भाषणामध्ये रत्नायपण्णांनी दुक्काळाची जीवितीमार्सा रक्खण्याबोधाचे दुक्काळ मिरूलानाच्या शाशवत उपायांचे सूचनही रत्नायपण्णांनी केले आहे. दुक्काळ पडल्याचर सरकारी पैसा ओळखाच्या भाषणामध्ये रत्नायपण्णांनी रीत साधारणता : पेंडलेली दिसते. महाराष्ट्र शासनामध्ये १९७२ च्या दुक्काळात लोकांना उपायक ब्राह्मणी कापे व त्याचा मोबदला. देऊ एक शास्त्रीय दृष्टीकोन स्वीकारल्याचे रत्नायपण्ण नमूद करतात. त्यांच्या मोरे, दुक्काळी परीसिधितीवर मात करण्यासाठी शासनाने व समाजाने हातात ह घालून चालते पाहिजे. विशेषता : दुक्काळाच्या काळात जीवनावर्यक वस्त्रंच्या किंवा वाढू न देणे, माताची विशेष वितरण व्यवस्था करणे, पिण्यापाण्याची व्यवस्था करणे व गरजूला काळ उपलब्ध करावा देणे अशी कामे प्रधान्यानेने केली पाहिजेत. प्रत्येक गोंत्रीसाठी सरकारी अवलंबून न राहता लोकांना सामूहिकपणे कामे केली पाहिजेत. ग्रामपंचायती व सोसायाटी यांच्या साहाय्याने विहिती खोदल्या पाहिजेत. दुक्काळात प्रत्येकने कामाचा वाटा उचलता पाहिजे तसेच इतरांच्या दिवासीतीही पुढे आले पाहिजे. 'एकेवोका सासा करू, अवधे धरू सुंपयं' या भावेवेने कामाता लागते तर दुक्काळात केलेली कामे : सामाजिक देणी ठेणी, असे असत नहवाचे विचार रत्नायपण्ण कुंभार वांची मांडले आहेत. (पूर्वोत्तम : १८-१९)

प्रार्थी सपाजपत्रिवर्ननामध्ये शिक्षानांचे अनन्यसाधारण स्थान आहे, हे स्पातिप्रणाली कुंभार यांना जात होते. 'गाव तेथे शाळा', 'गाव ते प्रथंतलय', 'गाव तेथे मैदान' अलंकार पाहिजे, असी त्यांची धारणा होती. (भाषण, ११ नोव्हेंबर १९६१, पूर्वोक्त पृ. २५) प्रत्येक माणसातील वाचता आपाहिजे, वाचलेले समजते पाहिजे. प्रत्येक छोटेगावातील अज्ञानांचे माळ फोडून तेथे जाणावे नवदवन निर्माण करून पाहिजे, असे विचार त्यांनी नाड करून जपायचे २५ सार्टेंच १९७३ रोजी केलेल्या व्याख्यानात व्यक्त केले आहेत. (पूर्वोक्त पृ. १९२-१९३) दरशाली पालूस घडविण्याचे शिक्षणात उत्कृष्टकार त्यांनी केला आहे. शिक्षणावरोपावरूच लक्षंसंवर्धनामार्गी जिल्हा तांबडी अभियानातील वाचता आपाहिजे.

ऐव्य, वल आणि प्रेम यांचा पाठ क्रीडागांगावर मिळतो. परस्पर द्वेष भावावनेच्या मिंती दासद्वनु धर्म, जात, वंश व कर्ण विसरून 'आपण सारे एक अहोत' ही भावना क्रीडागांगावर वाढीस लागते. गाईया ऐस्याचे संवर्धन करण्याचे पफिले टिकाण म्हणून क्रीडागांगा, असे त्यांचे पत होते. (भाषण, २२ जून १९५०, पूर्वोक्त : पृ. १९८-२०१). बालवाडी हा शिक्षणाचा पाया असून प्रत्येक वस्तीत बालवाडी मुळ केली पाहिजे. बालमनार योग्य संस्कारा व माणूस म्हणून उडाऱ्याउणे बालवाडीमध्ये केली जाते. अशा शब्दातून पूर्वाख्यामिक शिक्षणाचे महत्त्वातील विद्यमध्ये प्राथमिक शिक्षक संघाच्या नागर्को परीक्षेदेव्या समाप्ता प्रसंगी समितिले होते. (भाषण, २५ जानेवारी १९७१ : पूर्वोक्त : पृ. २१४) ग्रामीण भागामध्ये बालवाडांनी निनांत आवश्यकता असत्याचे त्यांनी अधोरोखित केले होते. शिक्षणातून श्रमपिण्डा व श्रमपत्रिका, आत्मविवास वृद्घिगत झाला पाहिजे, भारतासाठ्या गरीबीने वेढलेल्या देशात श्रमाधिकृत समाजवादाचा पुरस्कार केला पाहिजे, असे त्यांना वाटते. (भाषण, ३० जून १९७३)

१५ जानेवारी १९७३ रोजी शिरोळ वेतील शेतकरी मेळांव्याद बोलताना रत्नापाण्णा कुंभार यांनी रस्त्यांना 'भारताच्या भायारेया' प्लॅटू संबोधले. शेतकर्यांच्या पाण्ठें रस्त्यांच्या प्रगती प्रश्नावर जाहीरपणे ऐप्पीवर आणला. शेतीच्या विकासासाठी पाणी, खेत, अवकाश, तांत्रिक ज्ञान, शेतीमालाच्या जां-ये कारणावासाठी ज्या पाण्ठें रस्त्यांची अहोवात गरत असते. रत्नापाण्णाच्यांना पाणी, शेतकाऱ्यांना दैनंदिन व्यवसाय व दृश्यवलण प्रायुष्याने शेतामध्ये होत असते. मावाचावाणा जोडुण्यास रस्त्याप्रायाणे प्रत्येक गवामधूत त्वा त्वा गवाचावाणे शेतीकाडीत जाणाणा पाणाद रस्त्यांची दुम्ही अधिकाकाने केली पाहिजे. काणग शेतात न्यावायाचा माल व शेतात गवात आणवायाचा माल यासाठी पाण्ठें रस्त्यांना फार मोठे महल असते. मावाचावाणे पाण्ठें रस्ते, दूरदृष्ट झालेले असतात व जाण्यापेण्याच्या लायकीचे सवालात. पाण्ठें रस्त्यांची भ्रायाने प्रतिशेषी पाशिल्याद्य अंगांवा शहारे बेतान. शेती व शेतकर्यांची खरीकुरी प्राणीत व्याहारी, असे वाटत असेल तर पाण्ठें रस्त्यांची वापरी सरकारने केली पाहिजे. रातीचा व राज्य पातालीवील रस्ते बांधणीच्या नियोजनामध्ये पाण्ठें रस्त्यांचा सवालवेश खास योजना म्हणून करण्यात यावा व त्यासाठी बजेटामध्ये तत्पूर करण्यात यावी. प्रसंगी लोकसभाहातील बेण्यात यावा, अशी मारगी रत्नापाण्णा कुंभार यांनी केली आहे. शेतकर्यांच्या निकटीच्या सूख्य गोंधीचा किंतु खोलवर विचार त्यांनी केला होता, हे प्रकारातील काणवारे, (पृष्ठावृत्त ११४६-१४९)

निष्कर्ष

तत्त्वाण्याणा कुंभार यांचे कर्कशेत्र ग्रामीण भाग असल्याने ग्रामीण समाजवास्तव, लोकमानास व ग्रामसंस्कृतीच्या प्रश्नांचे तत्त्वामुकासकट आकलन त्यांना होते. आपले अनुपव, अध्याप, चिनात, निशीण, प्रयोग वारौच्याद्वारे त्यांनी ग्रामीण भागाच्या विकासाचा पूलभूत दृष्टिकोन मांडला. ग्रामीण विकासाचे अनेक विधायक उपक्रम गरविले. शेती शा ग्रामीण भागाचा कागा असल्याने कृषीअर्थकाणाऱ्यावर त्यांनी स्वाधिधक भा दिला. शेतीने आधुनिकीकरण, पाणी, खेते, अवजारे, साधासमाप्ती, वी-विघाणे, शेतीमालाला हीवीभाव यांवाबाबत कज्ज्या मालावर प्रक्रिया करण्याचे उद्योग ग्रामीण भागात उभाले मोळ पाहिजेत तसेच पारंपरिक ग्रामोद्योगांचे आधुनिकीकरण व व्यावसायिकीकरण करून त्यांच्या विकासासाठी वर्तंत यंत्रांना देश पाताळवरील निर्माण केली पाहिजे. असे प्रत त्यांनी व्यत केले आहे. ग्रामीण भागात सहकारी चलवक्तीच्या पायाचातून सर्व संस्थांना स्वाचंबर, स्वाकार्य, सक्षमीकरण, आर्थिक विकास यांचे सम्पूर्द्धीचे नवे पर्व सुरु केले पाहिजे, असे त्यांनी सातत्याने प्रतिपादन नि यांवाची, त्यागी व तत्त्वज्ञान, समाजनित कल्याणीकरणी फली तयार व्हावीचे व त्यांनी समाजवादी समाजवरचना प्रत्यक्षात आणावी, असे आवाह त्यांनी केले आहे. दीर्घिनिर्मित्युल, अस्युता निर्हून, तुकाळ विवारा, गिळावा, रसेयांसारख्या ग्रामीण विभागांतील कल्याच्या प्रश्नांचा सूक्ष्म वेपे घेऊन त्यावर पूलभूत विकास मांडले आहेत. प्रसन्नांची सूक्ष्म सखोल जाण, सुवर्बद, मुद्रेसुद मांडणी, वैचारिकता, तत्त्वज्ञितात्यक्तता, प्रीड व मंभीर भाषा, आवाहकता, व्यापक दृष्टिकोन, आधुनिकता, मूल्यात्यक्तता, जनसामाज्यांच्या उद्धाराची आम अशा अनेक गुणवैशिष्ट्यांनी ग्रामाण्यांचे लेखन समृद्ध आहे. यशावंतावर चल्याणांप्रमाणे त्यांचे लेखन विचारासृकृत, सक्षस व दिशासृकृत आहे. ग्रामीण भागाच्या पूलभूत विकासातीची जिजे त्याच्या विचारांमध्ये आहेत.

सदम ग्रंथ

१. भगत रा. तु., (संग.) : हे कुंभ अमृताचे, चक्र प्रवर्तन प्रकाशन, कोल्हापूर, १९७१
 २. कुंभार फै. वी. अमृतकला, प्रकाशिका सो. रजनीति मागूम, कोल्हापूर, २००२
 ३. कुंभार प्रकाश : डे. घ. रत्नालापणा कुंभार चरित्र, ग्रन्थिक प्रसिद्धान, कोल्हापूर, २०१४
 ४. पाटील आ. दी. व इति (संग.) : रत्नदर्पण (रत्नालापणा कुंभार गोत्र ग्रंथ)
 तकातिके
 १. रत्नदर्पण (स्थानिक), कौन्सिल ऑफ एन्जिनियरिंग, कोल्हापूर, १९८५ २. दिव्यचनी, १९९३ ३. युआरप, १९९५ ४. शिवतेज, १९९९ ५. साप्तऋग्यु ग्रन्थिका, १९९९

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार”
शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी सांबळे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha,
Kolhapur

SAMAJBHUSHAN GANPATRAO KALBHOR ARTS,
COMMERCE & SCIENCE COLLEGE,
LONI KALBHOR, PUNE - 412 201.

SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY, PUNE
Sponsored
STATE LEVEL SEMINAR

ON
“R.N CHAVAN’S SOCIO – POLITICAL THOUGHT”
16TH December 2017

- Chief Editor-

Dr. SUNILKUMAR KURANE
Editor

Dr. AMBADAS MANJULKAR
Co-Editor

ASST. PROF. VISHAL KAMBLE
ORGANIZED BY – DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE
ISBN : 978-93-87137-63-5

प्राचयार्थ
नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अंड कॉमर्स
कोल्हापूर

Index

८ - सजावट समिती

१. प्रा. कु. एस. जी. बुरगुल
२. सौ. एस. एम. शेख
३. डॉ. उषा विटकर
४. प्रा. सौ. आरती शृंगारपुरे
५. प्रा. सौ. आरती शृंगारपुरे
६. प्रा. कु. एस. एम. नायकवाडी

अध्यक्ष
सदस्य
सदस्य
सदस्य
सदस्य
सदस्य

९ - पत्र व्यवहार समिती.

१. डॉ. ए. के. मंजुळकर
२. प्रा. एस. बी. ऐवळे
३. प्रा. विशाल कांबळे
४. डॉ. एस. आय. भड
५. श्री. के. एम. आचार

अध्यक्ष
सदस्य
सदस्य
सदस्य
सदस्य

१० - फोटो, हार - तुरे व प्रसिद्धी समिती

१. प्रा. एस. एस. गायकवाड
२. श्री. के. एस. सापळे
३. श्री. गणेश घाटे

अध्यक्ष
सदस्य
सदस्य

प्रा. विशाल कांबळे
(समन्वयक)

प्रचार्य डॉ. सुनिलकुमार कुरणे

Sr. No.	Topic	Page No.
1.	'R. N. CHAVAN'S SOCIO-POLITICAL THOUGHT' Prin. Dr. Sunilkumar B. Kurane	1-11
2.	'समाजहितीपी लेखनाचा वसा व वारसा' श्री. गणेश गामचंद्र चव्हाण	12-30
3.	रा.ना. चव्हाणकृत फुले चरित्राची चिकित्सा डॉ. अशोक चोपडे,	31-47
4.	रा. ना. चव्हाणकृत दलित चलवळीची मीमांसा प्रा. मो. नि. ठोके	48-56
5.	रा.ना. चव्हाणकृत दलित चलवळीची मिमांसा डॉ. अंबादास मंजुळकर	57-67
6.	द्राढ्येतर चलवळ आणि रा. ना. चव्हाण वैशाली प्रकाश पवार	68-76
7.	रा. ना. चव्हाण यांच्या ग्रंथातून व्यक्त होणारा सामाजिक दृष्टिकोन डॉ. लतिका जाधव, पुणे	77-90
8.	रा. ना. चव्हाण यांची धर्म चिकित्सा डॉ. रविंद्र पांडुरंग भणगे,	91-93
9.	'रा. ना. चव्हाण व प्रबोधन' प्रा. डॉ. दीपक वेडेपाटील	94-100
10.	महाराष्ट्राच्या सुधारणा चलवळीतील एक नाव रा. ना. चव्हाण प्रा. डॉ. महादीर विठ्ठल कांबळे	101-104
11.	विसाव्या शतकातील रानाप्रणित विवेकी धर्मचित्तम अजित लक्ष्मण भालसिंग	105-108
12.	रा. ना. चव्हाण आणि आरक्षण चलवळ वोत्रे अमोल पोपट	109-112
13.	रानाकृत सावित्रीवार्ष फुले यांच्या स्त्री शिक्षण विचार कार्याची चिकित्सा-एक अभ्यास बाराते गोजेश मधुकर	113-115

प्रबोधन प्रकाशन

ज्योती

वर्ष २८

अंक ३६१

डिसेंबर २०१७

अनुक्रमणिका

१) संपादकीय	
- प्रसाद कुलकर्णी	५
२) जगण : ...असोशी... नंतर नकोशी	
- डॉ. सुनीलकुमार लवटे	७
३) रा. ना. चव्हाण यांचे भाषा व साहित्यविषयक विचार	
- डॉ. अरुण शिंदे	१२
४) नोटाबंदी : एक फसलेले धोरण	
- प्रा. डॉ. विजय ककडे	२७
५) एका संपादकाला संपवताना	
- डॉ. शिवाजी जाधव	३०
६) सधन शेतकऱ्यांच्या आंदोलनाचे समर्थक अर्थतज्ज्ञ	
- रमेश पाठ्ये	३४
७) आंतरराष्ट्रीय राजकारण	
- डॉ. अशोक चौसाळकर	४२
८) उद्घोषित झालेल्या धर्मसंसदेतील निर्णय	
- प्राचार्य आनंद मेणसे	४८
९) अर्था अर्थी : सगळ्यात व्यवस्थांचे वस्त्रहरण	
- प्रा.डॉ. जे. एफ. पाटील	५४
१०) राजकारणी आणि बुवामंडळी यांच्यातील घनिष्ठ नाते देशाचा सत्यानाश घडवून आणेल	
- प्रा. डॉ. ज. रा. दाभोळे	५९
११) पंचवीस वर्षांपूर्वीचे प्रबोधन (डिसेंबर १९९२)	६३
१२) प्रबोधिनी वार्ता	६४

रा. ना. चव्हाण यांचे भाषा व साहित्यविषयक विचार

डॉ. अरुण कृष्ण शिंदे

प्रारंभी विभागप्रमुख

नाइट कॉलेज ऑफ आर्ट्स, अॅण्ड कॉमर्स,
कोल्हापूर. मो. ९४२१०२४०५५

प्रासादाविक :

रा. ना. चव्हाण (१९१३-१९९३) हे विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाचे समाजविचित्रक आणि तौलनिक, समन्वयी विचारवंत म्हणून सर्वज्ञात आहेत. ते उक्ती आणि कृती यांमध्ये दुर्मिळ एकरूपता असणारे सत्यरूप होते. एकोणिसाब्या शतकातील समाजमंथनाचा इतिहास आणि महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचा प्रत्यक्ष सहवास-संस्कार यांमधून त्यांचे व्यक्तिपत्र घडत गेले. महर्षी शिंदे यांचा तौलनिक, समन्वयी वारसा त्यांनी आयुष्यभर समर्थपणे चालविला. विसाव्या शतकातील महाराष्ट्राचा सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक इतिहास त्यांच्या साक्षीने घडला. आयुष्यिक महाराष्ट्राच्या जडणघडीच्या या महत्त्वपूर्ण कालखंडातील अनेक महत्त्वाच्या घटना-घडामोडी, सामाजिक प्रश्न, समस्या अशा विविध अंगोंपांगावर त्यांनी अत्यंत मौलिक, दिशादर्शक व द्रष्टे विचार व्यक्त केले. विशेषतः वंचित, उपेक्षित, जनसमूह हा त्यांच्या विचारविश्वाच्या केंद्रस्थानी होता. 'बहुजन समाजाच्या बाजूने लिही' हा महर्षी शिंदे यांचा गुरुमंत्र त्यांनी आयुष्यभर वंचितात्ना प्रतिष्ठा व माणूसपण प्राप्त करून देण्यासाठी पाढला. एकंदरीत, मानवी समाजविषयी एक अपार करूणा, संवेदना त्यांच्या हृदयात होती. समाजातील शेवटच्या माणसाला फुलण्याची, विकासाची व्यवस्था प्रत्यक्षात यावी, कोणी कोणावर अन्याय, भेदभाव, वैर करू नये, समूहभाव आणि व्यापक समूहभावाच्या पायावर मराठी समाजाची उभारणी व्हावी, या प्रेरणेतून त्यांचे चिंतन, लेखन व प्रवोधनकार्य घडले. म. फुले व म. शिंदे यांच्या विचारतत्वांचा अनोखा संगम त्यांच्या विचारव्यूहामध्ये आढळतो. बहुजननिधा आणि समन्वय हे त्यांच्या विचारसूत्राचे सार होते. त्यांनी आजनम प्रबोधनाचा, परिवर्तनाचा प्रपंच केला. 'बुडते हे जन न देखवे ना डोळा' या सामाजिक कलवळ्यातून लेखन-भाषण केले.

शोधनिवंद्याचा उद्देश :

रा. ना. चव्हाण यांचे भाषा व साहित्यविषयक विचार अभ्यासणे आणि त्यांचे महत्त्व व वेगळेपण अधोरोक्त करणे, हा प्रस्तुत शोधनिवंद्याचा उद्देश आहे.

रा. ना. चव्हाण यांचे लेखन :

रा. ना. चव्हाणांनी आयुष्यभर अनेक विषयांवर विपुल लेखन केले. त्यांचे आजपर्यंत नव हजारांहून अधिक पृष्ठांचे साहित्य प्रकाशित झाले आहे. 'तमसंसंकारविधी' (१९४६), 'सत्यशोधक जीतिराव फुले' (१९५२), 'सार्वजनिक सत्यर्थम्' (१९७४), 'रा. ना. चव्हाण निवडक वाइप्प' (१९८४), 'रा. ना. चव्हाण विचारदर्शन' (१९८७), 'परिवर्तनाची क्षितीजे' (२०००) या ग्रंथातून त्यांच्या विचारांचे दर्शन घडते. याशिवाय 'गौतम बुद्ध, म. फुले, शाह महाराज, शिवाजी महाराज, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. आंबेडकर, राजारामशास्त्री भागवत, वशवंतराव चव्हाण, लक्षणशास्त्री जोशी, कर्मवीर भाऊराव पाटील, वापूर्णी साळुंखे' आदी महापुरुषांच्या विचारकांयाचे त्यांनी केलेले मूल्यमापन चिकित्सक, तौलनिक अभ्यासाचा उत्तम नमुना आहे. सत्यशोधक चलवळ, दलित चलवळ, मराठा समाज, भारतीय संस्कृती व तिची वाटचाल, बहुजन समाजापुढील प्रश्न वौरे विषयांवरील त्यांचे चिंतन विवेकनिष्ठ व मूलग्राही आहे. यावरोबरच 'विजयी मराठा', 'राष्ट्रवीर', 'दीनबंधु', 'नवभारत', 'गावगाडा', 'अस्पतादर्शी', 'बहुजन समाज', 'मराठा जागृती', 'रयत शिक्षण पत्रिका', 'पुरोगांगी सत्यशोधक', 'समाजप्रबोधनपत्रिका' वौरे नियतकालिकांमधील लेखन, विश्वकोश व समाजविज्ञानकोशातील नोंदी, ग्रंथनिष्ठ लेख व संकीर्ण अशा बहुविध स्वरूपाचे विपुल लेखन त्यांनी केले आहे. त्यांचे हस्तलिखित स्वरूपातील अजून बरेचसे वाइप्प प्रकाशनाच्या प्रतिक्षेत आहे.

रा. ना. चव्हाण यांचे १९७३ ते १९९३ या कालखंडामध्ये 'राष्ट्रवीर', 'नवभारत', 'संग्राम', 'समर्थ', 'युगकर्ता', 'क्रांतियज्ञ', 'दीनबंधु', 'बहुजन समाज', 'अक्षरवेध', 'समाजप्रबोधनपत्रिका', 'ग्रामोदारा', 'महाराष्ट्र मित्र', 'नवशक्ती' वौरे नियतकालिकांमध्ये लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. या लेखांमधून ग्रामुड्याने भाषा, साहित्य, समाज, संस्कृती, विविध चाळमयीन प्रवाह, साहित्यप्रकारा, लेखकोंची जवाबदारी, संशोधन वौरे विषयांसंदर्भातील रा.ना.चे चिंतन आणि चाळमयीन दृष्टिकोन व्यक्त होतो.

साहित्याचा सामाजिक-सांस्कृतिक अनुबंध :

रा. ना. चव्हाण यांनी साहित्य आणि समाज यांचा परस्पर अनुबंध उलगडून दाखविला आहे. त्यांच्या मते, साहित्य आणि जीवन वेगळे करता येत नाही. व्यक्त होणे ही व्यक्तींची एक नैसर्गिक गरज असल्याने साहित्य हा जीवनाचा अविभाज्य भाग बनतो. साहित्य आणि समाज यांचा संबंध विव-प्रतिविवातामक असतो. सामाजिक परिवर्तनानुसार साहित्यामध्येही बदल होत असतात. समाजजीवनाबरोबर साहित्याचा प्रवाह समांतरपणे वाहतो. साहित्य हे आराशप्रमाणे असते. साहित्य

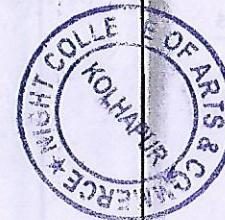
ही एक कला असून सुखांतिका व शोकांतिका दोन्हीही साहित्यात निर्माण केल्या जातात. या दोन्ही वाबी समाजजीवनात आढळतात. समाजातील शोकांतिका कशा टाळता येतील, याचे दिशादर्शन साहित्यामधून व्हावे, असे रा. नां.ना वाटते. (गळवीर, १० ते २४ फेब्रुवारी १९८८)

साहित्यिकांच्या वैचारिक बांधिलकीवर, तात्त्विक दृष्टीवर त्याच्या लेखनाचे स्वरूप ठरत असते. साहित्य हे विचारांवर अधिष्ठित असते. विचाराचा पाया विवेक असला पाहिजे. विवेकी साहित्य प्रभावी ठरते. ते परिवर्तनशील असते. लोकमानसामध्ये वैचारिक व आचरणात्मक बदल करण्यात साहित्य हे महत्त्वाची भूमिका बजावते. म्हणून वैचारिक परिवर्तनशील साहित्यनिर्मितीच्या आवश्यकतेवर ग.नां.नी भर दिला आहे. नवसमाजनिर्मितीमध्ये साहित्याचे असणारे स्थान त्यांनी ओळखले होते. मांस्कृतिक पुनरुत्थानासाठी प्रबोधनपर, समाजनिष्ठ साहित्याची जोरदार पाठाराखण त्यांनी केली. (गळवीर, १४ जुलै १९७७).

साहित्याचे ध्येय :

साहित्याचे ध्येय लोकशिक्षण व लोकमुधारणा हे असावे. संतसाहित्याने त्यांच्या काळानुसार लोकशिक्षण केले. साहित्य हे जीवनाचे प्रतिनिधित्व करणारे असावे. साहित्यिकांनी आत्मकेंद्रित राहण्यापेक्षा समाजकेंद्रित राहावे. समाजातील विकृती नाहीशी करून संस्कृती शुद्र करणे, हा साहित्याचा उद्देश असावा, असे रा. ना. चव्हाण यांचे मत आहे. साहित्याने समाजातील दुःखांची, विषमतेची मुळे शोधून त्यांचा अन्वयार्थ लावला पाहिजे. साहित्याने समाजप्रबोधन व लोकजगृती केली पाहिजे. समाजाला इष्ट वळण लावले पाहिजे (गळवीर, १० फेब्रुवारी १९८८). भारतीय समाजात भेदभेद व विषमता आहे. अनेक प्रश्नांनी, समस्यांनी समाज ग्रस्त आहे. या पार्श्वभूमीवर साहित्याने नवा पुरोगांपी परिवार घेतला पाहिजे. साहित्याने सामाजिक परिवर्तनामध्ये कोणती भूमिका बजावली, याचर साहित्याचे मूल्य ठरावे. असा साहित्य-समीक्षेचा नवा निकष रा. ना. चव्हाण यांनी सांगितला आहे. (गळवीर, १४ सप्टेंबर १९७७)

साहित्याचे एक प्रयोजन आनंद आहे. साहित्यनिर्मितीमुळे लेखक, कर्वीना आनंद मिळतो. साहित्यिकाने व्यक्तिगत आनंदाच्या कक्षेवाहेर जाऊन समाजातील दुर्बल, शोषित, पीडित जनसमूहांच्या जीवनात आनंद फुलविष्यासाठी लेखन करावे. संत तुकारामांच्याप्रमाणे समाजउद्घारार्थ लेखन करावे. साहित्यिकांच्या सामाजिक जागिवा व सामाजिक उत्तरदायित्व सदैव जागृत असावे, असे रा. नां.ना वाटते. साहित्याने एकात्म, एकजिनसी, समरस समाज निर्माण करण्याचे कार्य करावे, असे मत त्यांनी व्यक्त केले आहे.

मराठी साहित्याच्या जडणघडणीमध्ये पाश्चात्यांचे योगदान :

आधुनिक मराठी साहित्याचा प्रारंभ एकोणिसाब्या शतकामध्ये अव्वल इंग्रजी काळात झाला. द्विश्वचन मिशनरी, ब्रिटिश सनदी अधिकारी वर्गीने मराठी साहित्यामध्ये आधुनिक जागिवा रुजवल्या. त्यांनी नव्या चाडमध्येकांचे, लेखनक्षेत्रांचे, संशोधनक्षेत्रांचे दर्शन भारतीयांना घडविले. पाश्चात्यांनी आधुनिक मराठी साहित्याचा पाया घातला. आधुनिक मराठी साहित्याची सुरुवात लॉर्ड एलफिन्स्टन, रे. मरे मिचल वर्गे किंत्येक युरोपियनांनी एतदेशीय नेटिव्ह मंडऱीच्या अगोदर केलेली आढळते. याची नोंद रा. ना. चव्हाण यांनी घेतली असून पाश्चात्यांचे मराठी साहित्याच्या वाटचातील पायाभूत योगदान अधोरोखित केले आहे. पाश्चात्य मिशन-न्यांनी नियतकालिके व ग्रंथ प्रकाशनाता प्रारंभ केला. मराठी टाइपाचा आपांखाना मुरु करून प्रकाशनसंस्था मुरु केल्या. ग्रॅंट डफ वर्गे युरोपियन अधिकाऱ्यांनी इतिहासलेखन व संशोधनामध्ये महत्त्वाचे काम केले. ब्रिटिशांच्यामुळे आधुनिक ज्ञान, विज्ञान, आधुनिक शिक्षण व यंत्रयुग भारतामध्ये आला. त्याचा समाजजीवनाच्या सर्व क्षेत्रांवर परिणाम झाला. मराठी साहित्याच्या आधुनिकीकरणाचे श्रेय पाश्चात्यांना जाते, हे रा. ना. चव्हाण यांनी दाखवून दिले आहे (बहुजन समाज, १ मे १९७३).

वैचारिक साहित्य :

रा. ना. चव्हाण यांचा मराठी साहित्याचा सखोल व्यासंग होता. मराठी साहित्यातील विविध प्रवाहांचे सूक्ष्म भान होते. साहित्याच्या सामाजिक प्रभावाबाबत ते अधिक सजग होते. मध्ययुगीन राजकीय, सामाजिक पार्श्वभूमीवर संतसाहित्याने मराठी लोकमानसाला वैचारिक व भावनिक आधार देण्याचे, मराठी जनसमूहांचा ऐक्यभाव टिकविण्याचे व 'मन्हाटी'पण जपण्याचे जे अतुलनीय कार्य केले, त्याचा रा. नां.नी गौरव केला आहे. समाजजीवनामध्ये विविधता, विषमता, भिन्नता असल्यामुळे विविध समाजस्तरांतील संवेदनशील व्यक्तीरच्या जीवनाशिवांनुसार भिन्नभिन्न साहित्यप्रवाह निर्माण होणे स्वाभाविक असल्याचे रा. नां.ना वाटते. ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, मार्करवादी साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य यांच्या निर्मितीच्या प्रेरणा, प्रयोजन यांचा वेध घेऊन त्यांचे स्वागत केले आहे.

रा. ना. चव्हाण हे समाजचिनक, समाजसुधारक असल्यामुळे त्यांनी विचारप्रवर्तनावर अधिक भर दिला असून वैचारिक साहित्याचे महत्त्व व आवश्यकता अधोरोखित केली आहे. एकोणिसाब्ये शतक हे प्रबोधनाचे शतक होते. या शतकातील समाजप्रबोधनामध्ये वैचारिक साहित्याने मोठी भूमिका बजावली. लोकहितवादी, म. फुले, न्या. रानडे, आगरकर, म. शिंदे, लो. टिळक, म. गांधी, डॉ. आंबेडकर वर्गीरच्या वैचारिक साहित्याने व्यवस्थाप्रवर्तनाचा इतिहास लिहिला गेला. पण आज

मराठी ग्रामीण काढंबरी

आस्वाद आणि समीक्षा

तमाण मुलीदारी प्राप्तानी शिक्षणी सांगणाऱ्या अवैतन
प्राप्तानीक लेख प्राचीन शिक्षणाऱ्या अवैतनाकाऱ्या इति इतरी
प्राप्तानीक लेख प्राचीन शिक्षणाऱ्या अवैतनाकाऱ्या इति इतरी

संपादक

डॉ. संग्राम टेकले

AJ

प्राचार्य

नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स औन्ड कॉर्पस
कोलहापूर

Shaurya Publication, Latur-

www.rjournals.co.in

ISBN : 978-93-83672-51-6

Marathi Gramin Kadambari Aswad Ani Samiksha

- * मराठी ग्रामीण कादंबरी आस्वाद आणि समीक्षा
- * संपादक : डॉ.संग्राम टेकले.

* शौर्य पब्लिकेशन
अस्तुण बी.गोदाम,
खाडगाव रोड, कपील नगर,
लातूर-४१३५१२
www.rjournals.co.in
Email- hitechresearch11@gmail.com
मो.८१४९६६८९९९

© सर्व हक्क संपादकाधीन
* प्रथमावृत्ती :- ३० नोव्हेंबर २०१७ (विजयादशमी)

मुख्यपृष्ठ सजावट : श्री.सूर्यकांत उमशेंडे

* मूल्य : ५००/-

मराठी ग्रामीण कादंबरी आस्वाद आणि समीक्षा या संपादकीय ग्रंथातील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांची असून त्या संबंधी संपादक, प्रकाशक, मुद्रक, वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

ग्रामीण भागातील विद्यार्थी विकासाचा केंद्रबिंदू माणून
गेल्या तीन दशकापासून जानदानाचे पवित्र कार्य करणाऱ्या
मांजरा चॅरिटेबल ट्रस्ट संस्थेस सविनय अर्पण....

प्रस्तावना : डॉ.रवींद्र ठाकूर

विभाग १ : ग्रामीण साहित्य संकल्पना व मराठी ग्रामीण कादंबरी

१. ग्रामीण साहित्याची संकल्पना
डॉ.ज्ञानेश्वर वालहेकर /२४
२. मराठी ग्रामीण कादंबरीची पूर्वपीठिका
डॉ.केशव आलगुले /३४
३. मराठी ग्रामीण कादंबरी स्वरूप, प्रेरणा आणि त्यापत्ती
डॉ.संग्राम टेकले /४२
४. ग्रामीण साहित्याची चळवळ
प्रा.श्रीकांत मुद्रे /७१

विभाग २ : नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी ७८

५. नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी
डॉ.शंकर विभुते /७९
६. ग्रामीण कादंबरी-(१९९० ते २०१५)
डॉ.अरुण शिंदे /८७
७. नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तन
प्रा.बालाजी शिंदे /९९
८. ग्रामीण कादंबरीतील राजकीयता
डॉ.मारोती कोल्हे /१०४
९. सत्यशोधकी साहित्य परंपरेतील मराठी कादंबरी लेखन
डॉ.श्रीराम गुंदेकर /११२
१०. नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरी आणि जागतिकीकरण
प्रा.समाधान पसरकल्ले /१२५

विभाग ३ : मराठी ग्रामीण कादंबरी : एक अवलोकन १३२

२२

११. वत्तन काळातील वास्तववादी व्यवस्था : चारखणी

डॉ.प्रलहाद लुलेकर /१३३

१२. असं जगणं तोलाचं आणि धूळपेरणी : एक अवलोकन
डॉ.किशोर सानप /१४३

१३. कळप आणि तणकट मधील मूल्यविचार
डॉ.अंकुशकुमार चव्हाण /१५३

१४. रा.रं.बोराडे यांच्या कादंबन्या : आकलन आणि आस्वाद
डॉ.बाळासाहेब दास /१६२

१५. समाजातील हरवत चाललेल्या मानवी मूल्यांचा वेद : हारण आणि
नामुष्कीचे स्वगत : डॉ.सहदेव रसाळ /१८०

१६. तहान आणि बारोमास : सामर्थ्य आणि मर्यादा
डॉ.माधव पुटवाड /१८६

१७. द.ता.भोसले यांची कादंबरी : एक आकलन
डॉ.साहेबराव शिंदे /२०२

विभाग ४ : मराठी ग्रामीण कादंबरी : आस्वाद आणि समीक्षा २०६

१८. दुष्काळाच्या दाहकतेचा शेतकरी चळवळीवर परखड भाष्य : चारापाणी
डॉ.ज्ञानदेव राऊत /२०७

१९. धरणग्रस्तांच्या जगण्याचा जीवनपट : झाडाझडती
डॉ.शिवसांब कापसे /२११

२०. विनाअनुदानित शिक्षणव्यवस्थेतील सुशिक्षितांची फरफट : कोंडणातलं जिणं
डॉ.नरसिंग कदम /२१४

२१. दुष्काळाच्या दाहकतेची वास्तवता : तहान
डॉ.प्रकाश सूर्यवंशी /२२०

२२. ग्रामीण माणसांचे अस्वस्थ वर्तमान : गराडा
डॉ.मंदाकिनी कुलकर्णी /२२७

२३. ग्रामीण जीवनाला वेढून टाकणारी जातीयता : तणकट
डॉ.बालाजी घारूळे /२३५

२४. भूकंपात उद्धवस्त झालेले गाव : इथं होतं एक गाव
प्रा.नंदकुमार माने /२४१

ग्रामीण कांदंबरी- (१९९० ते २०१५)

डॉ. अस्तुण शिंदे

प्रस्तुत लेखामध्ये १९९० नंतरच्या ग्रामीण कांदंबरीचा विचार करताना पुढीलप्रमाणे वर्गवारी केलेली आहे. अ) ग्राम राजकारणाचे चित्रण करणारी कांदंबरी ब) बदलत्या आर्थिक धोरणाचे ग्रामजीवनावरील परिणाम चित्रित करणारी कांदंबरी क) ग्रामजीवनाच्या विविध अंगोंपांगांचे, समकालीन व्यापक वास्तवाचे चित्रण करणारी कांदंबरी. १९९० नंतरचे बदलते राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वास्तव आर्णांतराचे ग्रामीण कांदंबरीमध्ये पडलेले प्रतिबिंब यांचा शोध घेऊन समकालीन वास्तवाला ग्रामीण कांदंबरी कशी सामोरी जाते, या अनुषंगाने काहीएक मांडणी करण्यासाठी हे वर्गीकरण केले आहे. ते काटेकोर नमूने ढोबळमानाने, अभ्यासाच्या सोयीसाठी केलेले आहे. कोणतीही कलाकृती जीवनाच्या अनेक अंगांचे दर्शन घडवीत असते, याची प्रस्तुत अभ्यासकाला जाणीव आहे.

बदलत्या राजकीय संदर्भांचे चित्रण १९९० नंतरच्या ग्रामीण कांदंबरीमध्ये पुढीलप्रमाणे झालेले आढळते. रंगनाथ पठारे यांची 'ताम्रपट' ही १९९४ साली प्रकाशित झालेली महत्त्वपूर्ण कांदंबरी. राजकारणातील मूल्यन्हास केंद्रवर्ती असणाऱ्या व कांदंबरीमध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदलत्या राजकीय संस्कृतीचे व्यापक सामाजिक पटावरुन चित्रण केलेले आहे. १९४२ ते १९७९ या प्रदीर्घ कालखंडात संस्कृतीचे संकल्पनेत क्रमाक्रमाने झालेले परिवर्तन, जुन्या, निःस्वार्थी तत्त्वनिष्ठ पिढीचे राजकारणाबाबेर फेकले जाणे व नव्या भाष्ट, ढोंगी, धनदांड्यांची झुंडशाही प्रस्थापित होणे यातून झालेल्या राजकीय व सामाजिक मूल्यन्हासांचा, दोन पिढ्यांमधील बदलत्या धारणांचा कलात्मक वेध घेतला आहे. सत्तास्वर्धा, विविध विचारसरणीच्या तात्त्विक भूमिकांमधील बदल, स्वातंत्र्यपूर्वक व स्वातंत्र्योत्तर पिढीच्या विचार आचारामधील फरक, सहकार चलवळ, शिक्षणसंस्थांमधील राजकारण, दलितांचे प्रश्न, सत्तेचे - मतांचे राजकारण, समाजाच्या विविध स्तरांमध्ये झालेली जागृती व त्यामधून निर्माण झालेले प्रश्न अशा विस्तृत पटावरुन राजकीय - सामाजिक संक्रमणांचे व्यापक कालावकाशातून समर्थपणे चित्रण केले आहे. १९४२ च्या स्वातंत्र्यलढ्यापासून विविध कालखंडात घडलेल्या महत्त्वपूर्ण घटना - प्रसंगांचा, स्थित्यंतरांचा, नाना प्रवृत्तीच्या व्यक्तिरेखा, लहान - मोठे प्रसंग, गतिमान कालपट साकारणारी प्रवाही निवेदनशैली यांच्या माध्यमातून सर्जनशैल आविष्कार केला आहे. अहमदनगर जिल्ह्याच्या पाश्वंभूमीवर साकारलेली ही कांदंबरी तित्यातील व्यापक राजकीय - सामाजिक वास्तव संदर्भामुळे, मूलभूत राजकीय प्रवृत्तीचा तटस्थ चित्रणामुळे आणि व्यापक सामाजिक जाणिवांमुळे तत्कालीन महाराष्ट्रातील राजकारणाचे प्रतिनिधित्व करते. राजकारणाच्या विविध संदर्भांचे गंभीर वाढ्यावीन आकलन मांडणी 'ताम्रपट' सामाजिक

दस्तऐवजाचे रूप धारण करते व गजकीय कांदंबरीचा एक मालिक टप्पा ठरते.

बदलती राजकीय संस्कृती व आधुनिकीकरणाच्या आगमनामुळे ग्रामीण भागात 'ईंडिया' अवतीर्ण झाले. या बदलाचे मार्मिक, लक्षवंधी, दंगदार शैलीतून चित्रण पुरुषांतम बोरकर यांनी 'मेड इंडिया' (१९८७) मध्ये केले आहे. आधुनिकतेच्या स्पर्शाने व बदलत्या राजकीय कल्पनांमुळे ग्रामजीवनातील प्रदूषण, मूल्यांची पडळड यांचे मिस्कील, उपरोक्त परंतु विचारप्रवर्तक वर्णन बोरकरांनी केले आहे. प्रयोगशील निवेदनशैलीच्या या कांदंबरीने रूपाची, भाषेची आणि सामाजिक आशयसूत्रांच्या मांडणीची वेगळीजाणीव दाखविली आहे. वन्हाडी बोली, म्हणी, वाक्प्रचार, आंगलाळलेली भाषा वगैरेचा समुचित उपदेश करून लेखकाने एक अस्सल कलाकृती निर्माण केली आहे. कांदंबरीच्या अखेरीस नायक गावतल्या तळागाळातल्या माणसांच्या सुखदुःखाशी जोडून घेतो. गावातल्या कष्टकर्यांचं दुःख त्यांचं दुःख बनतं, शेवटी मृत्यूनंतर आपली रक्षाहो या मातीशी एकरूप व्हावी व फुलापिकातून फुलावी अशी मनीषा तो बाळगतो. 'शहर' व 'खेडी' यांची स्वानुभवाने तुलना करून 'ईंडिया' आणि 'भारत' या दोन समाजवास्तवांमध्यला भेदही दाखवितो. शहरं कशी जलवासारखं खेड्यांचं शोषण करतात, हेही दाखवितो. एकूणच शहरी आधुनिकतेविरुद्ध देशी जाणिवेचा ठळक आविष्कार 'मेड इंडिया' मध्ये झाला आहे. हा नितीन रिडे यांचा अभिप्राय या कांदंबरीचे मौलिकत्व व देशीपण विशद करणारा आहे.

समकालीन राजकीय सामाजिक जीवनातील मूल्यभूषण, दिशाहीनता, जातीयता, ताणतणाव यांचा अन्वयार्थ लावणारी कांदंबरी म्हणजे 'तणकट' (१९९८). राजन गवस यांनी समकालीन राजकीय घडामोडी, सामाजिक चलवळी व विविध समाजगटातील जैगृतीमुळे ग्रामीण कृषिजन समाजाच्या अंतःस्तरामध्ये होत असलेल्या बदलांचा शोध घेतला आहे. वाढत्या जातजाणिवा, अस्मितांचे राजकारण, दलित चवळवळीमधील रचनात्मकतेचा न्हास, नेत्यांचा वांझ भंपकपणा, नवशिक्षित दलित पिढीचे गावापासूनचे व रक्ताच्या माणसांपासूनचे तुटलेपण, अर्धशिक्षित तरुणांची अविचारी आक्रमकता, दलितांगंत उच्चनीचता, श्रेष्ठ - कनिष्ठतेचे क्षुद्र डावपेच, दलित नेत्यांची विकाऊ प्रसिद्धीलोलुपता, सामाजिक उत्तरदायित्वाच्या भावनेचा अभाव, मूल्यभूषण, शिक्षणक्षेत्रातील जातीयता, दलितांच्या शिष्यवृत्त्या व राखीव जागासंदर्भात सवर्णांची मानसिकता, आडानावे बदलणे, खोट्या केसेस घालणे यामारीत झाडपेच, डॉ. आंबेडकरांना मृळाणपासून गंभीरपणे समजून घेण्याच्या भावनेचा अभाव, जातीय तणावांचे दुष्प्रणाम, मोर्चे, चलवळी यामधील भाकडपण व प्रसिद्धीचे राजकारण, गरिबांच्या योजना लाटून 'कुन्हाडीचे दोडे गोतास काळ' झालेले नेते, 'जशास तसें' उत्तर देण्याची वाढती प्रवृत्ती व तिचे परिणाम अशा अनेकविध आशयसूत्रांच्या मधून व्यापक, संवेदनशील सामाजिक वास्तवाचा, त्यामधील बारकाव्यांच्या, परस्परसंबंधांचा व परिणामांचा एक व्यापक आलेख 'तणकट' मध्ये साकारला आहे. दलित चलवळीच्या आजच्या रूपाचे मूल्यापान गवस यांनी केले आहे. मोठा वैचारिक आवाका असणारी व गुंतागुंतीच्या सामाजिक वास्तवाचे बहुविध पदर उलगडणारी ही गंभीर वाढ्यावीन कलाकृती सामाजिक दस्तऐवज म्हणून उपयुक्त ठरते. कृषिजन संस्कृतीतील माणसांची मनोरचना, गावांड्याचे परस्परावर्लाबन्त्या, ग्रामजीवनातील अंतःस्तर समजून घेतल्याशिवाय जातीय तणाव निवळणार नाहीत, असा वेगळा समूहभावाचा रचनात्मक विचार या कांदंबरीतून व्यक्त झाला आहे. गवस यांना ग्रामव्यवस्थेच्या रचनेची

प्राचार्य डॉ. प्रकाश कुंभार गौरव ग्रंथ

३१. अप्रृष्ट वर्ते या६

अधिकृत अधिकृत संप्रेषण

७४८
२०/०३/२०१८

मराठी साहित्य अवकाशातील तंदर्भ

संपादक
मोहन पाटील

प्राचार्य
नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अंड कॉमर्स
कोल्हापूर

प्राचार्य डॉ. प्रकाश कुंभार गौरव समिती, कोल्हापूर

४०७

प्राचार्य डॉ. प्रकाश कुंभार गौरव ग्रन्थ

मराठी
आदित्य अवकाशातील
संदर्भ

Marathi Sahitya Avakashatil Sandarbha

ISBN : 978-81-927211-8-5

④ प्राचार्य डॉ. प्रकाश कुंभार
'गोराई', स.नं. ४८९,
प्लॉट नं. ११/२, पायमल वसाहत,
जागृतीनगर, कोल्हापूर-४१६००८
प्रमणध्वनी : ९८२२१९४८०७

प्रकाशक
प्रास्तुप पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर

प्रथमावृत्ति
दि. ११ मार्च, २०१८

मुख्यपृष्ठ अक्षरांकन
राजेंद्र कदम

मुद्रक
भारती मुद्रणालय
८३२ ई, शाहपुरी ४ थी गळी,
कोल्हापूर -४१६००९
फोन : (०२३१) २६५४३२९

किंमत : रु. ३५०/-

४०८

४०८

प्राचार्य डॉ. प्रकाश कुंभार गौरव समिती

संपादक
मोहन पाटील
संपादक मंडळ^१
डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले
डॉ. शिवकुमार सोनाळ्कर
डॉ. यशवंत चव्हाण

४०९

प्राचार्य डॉ. प्रकाश कुंभार गौरव समिती
मुख्यपृष्ठ

४०९

अनुक्रमणिका

१. प्रश्न केवळ नागर जीवनाच्या चित्रणाचा नाही - हरिश्वंद्र थोरात	१७	११. मर. सामाजिक कविता : काही ठळक बाबी - डॉ. अविनाश सांगोलेकर	१२२
२. स्वातंत्र्य चळवळ आणि मराठी साहित्य - नागनाथ कोत्तापल्ले	२४	१२. आंबेडकरवादी साहित्य आणि परिवर्तन - डॉ. यशवंत मनोहर	१३१
३. आधुनिकता, विज्ञान आणि उत्तर आधुनिक सिद्धार्थ गौतम - जी. के. ऐनापुरे	३५	१३. दलित काढंबरीतील भटक्या समाजाचा भाषिक व्यवहार - प्रा. डॉ. आर. डी. कांबळे	१४२
४. लोकसाहित्य अभ्यासाची नवी दिशा - प्रा. विश्वनाथ शिंदे, कोल्हापूर	५१	१४. दलित स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांतील भाषेचे स्वरूप - डॉ. नितीश सावंत	१५१
५. लोकसाहित्यातील लोकतत्त्व संकल्पना - यशवंत चव्हाण	५९	१५. कन्नड दलित साहित्य चळवळ आणि नाट्यवाङ्मय - डॉ. चंद्रकांत वाघमारे	१५८
६. शेती व शेतकरीविषयक वैचारिक साहित्य - डॉ. अरुण कृष्ण शिंदे	६५	१६. स्त्रीवाद: संकल्पना आणि चर्चा - डॉ. सौ. ढावरे-भिसे निता दीपक	१७९
७. १९२० नंतरच्या ग्रामीण कवितेतील स्थित्यंतरे - प्रा. डॉ. शिवाजीराव पाटील	८६	१७. आदिवासी साहित्य : संकल्पना, स्वरूप, प्रेरणा आणि वैशिष्ट्ये - डॉ. सखाराम डाखोरे	१८४
८. मराठी ग्रामीण कथा - प्रा. डॉ. बाबुराव उपाध्ये	९७	१८. मुस्लीम मराठी साहित्य - प्राचार्य डॉ. राजेखान शानेदिवाण	१९७
९. गोमंतकीय मराठी प्रादेशिक कथा - प्रा. श्रीकृष्ण अडसूळ	१०६	१९. भारतीय संस्कृतीला धमण (जैन) संस्कृतीचे योगदान - प्राचार्य श्रीधर हेरवाडे	२१४
१०. काढंबरीची ग्रामीण प्रादेशिक संकल्पना - प्रा. डॉ. मोहन पाटील	११८	२०. विज्ञानसाहित्य : संकल्पना, स्वरूप आणि विशेष - डॉ. शिवकुमार सोनाळकर	२१९

लोकमानसाने स्वीकारलेल्या नव्या घटकांनाही लोकतत्त्व म्हटले आहे.

४. मधुकर वाकोडे यांनी पुरातन काळापासून लोकमानसात प्रचलित असलेल्या परंपरागत तत्वांना लोकतत्त्व म्हटले आहे.

५. मोहन पाटील यांनी लोकसाहित्यातील घटकांमध्ये असणाऱ्या परस्पर चैतन्याला लोकतत्त्व म्हटले आहे व लोकमानसाचा प्राण म्हणजे लोकतत्त्व असेही म्हटले आहे.

वरील मतांचा विचार करता लोकतत्त्व या संकल्पनेचे स्पष्टीकरण आणांस असे करता येईल की, 'अगदी प्राचीन काळापासून आजपर्यंत लोकमानसात अवशेष रूपात का होईना लोकतत्त्वे टिकून राहिली आहेत व तीच साहित्यांमधून अभिव्यक्त होतात. अशा अभिव्यक्त होणाऱ्या संस्कृती घटकांना लोकतत्त्व म्हणता येईल. लोकप्रम, लोककथा इत्यादी सर्व घटक जरी स्वतंत्र असले तरी ते एकाच सूत्रामध्ये गोबलेले आहेत. उदाहरणार्थ, प्रत्येक सुटा मणी म्हणजे माळ नव्हे, परंतु प्रत्येक सुटा मणी जर एखाद्या सूत्राने एकत्र बांधले गेले तर त्यांची माळ तयार होते, अगदी त्याचप्रमाणे लोकसाहित्यातील संस्कृती घटकांना लोकतत्त्व म्हणावे लागेल. शिकाय हे सर्वच घटक म्हणजेच लोकतत्त्वे परस्परद्वंद्वाने एकत्र बांधली असून ती सर्वच लोकसाहित्य या विशाल माळेमध्ये बांधलेली असतात. या सर्व सांस्कृतिक घटकांना एकत्र ठेवणारे जे सूत्र त्याला लोकतत्त्व म्हणता येईल. म्हणजेच या सर्व घटकांचे जे समान तत्त्व असते ते लोकतत्त्व होय.

संदर्भ

१. भागवत दुर्गा - लोकसाहित्याची रूपरेखा
२. मांडे प्रभाकर - लोकसाहित्याचे अंतःप्रवाह
३. जोशी, पं.महादेवशास्त्री - भारतीय संस्कृती कोश खंड ४
४. कन्हाडे सदा - संशोधन सिद्धांत आणि पद्धती
५. पाटील किसन - खानदेशी बोली आणि लोकतत्त्व (लेख)
६. वाकोडे मधुकर - संत तुकारामांच्या कवितेतील लोकतत्त्वे (लेख)
७. पाटील मोहन - साहित्याच्या अभ्यासाचा लोकतत्त्वीय दृष्टिकोन(लेख)

६.

शेती व शेतकऱ्याविषयक वैचारिक साहित्य

डॉ. अरुण कृष्णा शिंदे, कोल्हापूर

प्रास्ताविक

शेतीला मानवी जीवनात आणि मानवी संस्कृतीच्या विकासात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. अन्न ही मानवी अस्तित्वाची पहिली गरज असून त्याची निर्मिती शेतकरी करतो. शेती आणि शेतकऱ्यावर मानवप्राणी व त्याचे सर्व जीवनव्यवहार टिकून आहेत. भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात आजही साठ टक्क्यांहून अधिक लोक शेती व शेतीपूरक व्यवसायावर उपजीविका करतात. त्यामुळे राष्ट्रीय नियोजन, धोरणे, अंमलबजावणी यामध्ये शेती व शेतकऱ्यास सर्वोच्च प्राधान्य व केंद्रवर्ती स्थान मिळणे आवश्यक होते; परंतु भारताचा इतिहास व समाज मानसिकतेचा अभ्यास केल्यास असे आढळून येते की, येथे राबणाऱ्यांच्या व आयते खाणाऱ्यांच्या अशा दोन परंपरा आहेत. धर्मसंस्था, राज्यसंस्था, सरंजामशाही व्यवस्था, नोकरशाही अशा ऐतिहासिक वर्गांनी राबणाऱ्या शेतकरी कष्टकऱ्यांचे अमर्याद शोषण व दमन केल्याचे दिसते. एकोणिसाव्या शतकात ब्रिटिश राजवटीतील प्रबोधनामुळे म. फुले आणि त्यांच्या सत्यशोधक चळवळीने पहिल्यांदा शेतकऱ्यांचे समाजातील मध्यवर्ती स्थान अधोरोखित करून कृषिकेंद्रित सामाजिक परिवर्तनाचा जोरदार आग्रह धरला. या परंपरेत विसाव्या शतकातील अनेक समाजचिंतकांनी, सुधारकांनी, विचारवंतांनी भर घालत शेती व शेतकऱ्यांच्या समस्या, प्रश्न व त्यावरील उपाय या संदर्भात मौलिक विचारमंथन केले. त्यांचा प्रभाव विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील कृषीविषयक धोरणे व विकास यावर पडलेला दिसतो. म्हणून गेल्या शतकातील मराठीतील शेती व शेतकरीविषयक वैचारिक साहित्याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

विषयविवेचन

एकोणिसाव्या शतकामध्ये ब्रिटिश राजवटीत आधुनिक शिक्षण व प्रबोधनपर

~~मिशनरी प्र० डॉ. अरुण राई के संता,~~
~~गुरुपाल राई~~
~~12/2/2019~~
~~23/3/2019~~

निमित्त :
स्वप्नांच्या पडऱ्यांनीनंतर...

● संपादक ●

डॉ. यशवंत राऊत

प्राचार्य

नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अंड कॉमर्स
कोल्हापूर

नडकट्टी प्रकाशन, धारवाड

- Nimit : Swapnanchya Padzadinantar ● प्रथमावृत्ती : फेब्रुवारी २०१८
- Editor : Dr. Yashwant Raut
- निमित्त : स्वप्नांच्या पड़झडीनंतर...
- प्रकाशक
नडकट्टी प्रकाशन
सौ. प्रेमा नडकट्टी, ट्रेनिंग कॉलेज रोड
के. शी. पार्कजवळ, धारवाड ५८० ००८
भ्रमण : ० ९० ३५ १२ ३१ ८६
- मुद्रक
अंजीश प्रिंटर्स
१५०४/६-७, 'यशोरंग,'
फोर्ड कॉर्नर, लक्ष्मीपुरी, कोलहापूर.
फोन : २६४२३१५

- ⑥ सर्व हक्क सुरक्षित
- संपादक
डॉ. यशवंत राऊत
ए-५, क्वार्ट्स, पावटेनगर
कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड
भ्रमण : ० ९५ ९१ १७ ५० ११
- मुख्यपृष्ठ संकल्पना
'अंजीश,' कोलहापूर
- मूल्य रु. १५०/-
- ISBN No. : 978-93-85154-03-4

● कवी चंद्रकांत पोतदार ● 94232 86479 ●

निमित्त :
स्वप्नांच्या पड़झडीनंतर...

अनुक्रम

- भूमिका ● डॉ. यशवंत शंकर राऊत / ६
 काळाची अस्वस्थता मांडणारी कविता ● डॉ. द. ता भोसले / ९
 वर्तमान वास्तवाची संवेदनशील कविता ● डॉ. अच्युत माने / १४
 जगण्याच्या संदर्भातील अंतर्मुखतेचे भाष्य ● प्राचार्य डॉ. प्रकाश कुंभार / १७
 'पडज्ञडी'नंतरचा प्रवास सुफळ-संपूर्णहवा ● प्राचार्य डॉ. सुनीलकुमार लवटे / १९
 तिठ्यावर उभा असलेला कवी ● प्रा. डॉ. विश्वनाथ शिंदे / २२
 पापणीखाली ओल सांभाळणारी कविता ● प्रा. डॉ. केशव देशमुख / २७
 पडज्ञडीनंतरही स्वज्ञाना शब्दरूप देणारी आश्वासकता ● प्राचार्य डॉ. सयाजीराजे मोकाशी / ३०
 हरवलेल्या भूल्यांचा कोलाहल ● प्रा. डॉ. चं. वि.जोशी / ३४
 विदारक वास्तवाला भिडणारी कविता ● प्रा. डॉ. दत्ता पाटील / ४१
 दुःखजाणिवेचे व्यापक प्रतिमाविश्व ● प्रा. डॉ. सुजय पाटील / ६०
 आतऱ्याचा पीळ सोडवू पाहणारी कविता ● डॉ. शशिकांत चौधरी / ६४
 वर्तमानाचा ताळेबंद ● अरुण इंगवले / ६९
 माणुसकीचा ठाव घेणारी कविता ● डॉ. राजेंद्र अत्रे / ७३

- पडज्ञडीच्या काळातही लय जपणारा कवी ● नीलेश शोळके / ७७
 स्वज्ञमोळीचे बांधकाम ● प्रा. डॉ. रमेश साळुंखे / ८३
 अस्वस्थ प्रश्नांचा गुंता ● प्रा. डॉ. माधव भोसले / ८८
 अगतिक जीवनाचा लेखाजोखा ● प्रा. डॉ. श्यामसुंदर मिरजकर / ९६
 अनुभवाचा तळ शोधणारी कविता ● अंजली कुलकर्णी / ९९
 मातीशी इमान राखणाऱ्या कविता ● प्राचार्य डॉ. जी. पी. माळी / १०३
 हरवल्या हुरहुरीची उत्कटता ● डॉ. कैलास दौड / १०६
 वर्तमानातलं अस्वस्थ जगणं ● प्रा. डॉ. विनोद कांबळे / १०९
 जीवनाबद्दलचे गंभीर भाष्य ● संजय बोरुडे / ११२
 चिंतनगर्भ कवितांचे जग ● प्रा. डॉ. पांडुरंग भोसले / ११५
 अस्वस्थ करणारी अस्वस्थ कविता ● डॉ. श्रीराम पविंद्रे / ११९
 जागतिकीकरणात हरवल्या गावाची पायवाट शोधणारी कविता ● डॉ. सुनील जवंजाळ / १२५
 'स्वज्ञांच्या पडज्ञडीनंतर...'मधील भावांदोलने ● प्रा. डॉ. गिरीश मोरे / १२९
 स्वज्ञांच्या पडज्ञडीनंतरही ! ● डॉ. अ. रा. यार्दी / १३५
 माय, माणसं आणि मातीच्या शोधाची कविता ● प्रा. अरुण शिंदे / १३९

कुणाळ्याच छातीत आता
मायेची ओल नाही'

असे आरंपणे सांगणाऱ्या कवी सांगतो. कवीनो, जीवनात दुःखाचेच डोंगर पाहण्याची वाईट सवय सोडा. सुखाळ्या, जिदीच्या टेकड्या पहा. सतत काल्पनिक दुःखाळ्या जगात वावरण्याची हौस सोडून द्या. जखमेला कुरवाळत बसावे, तसे आपल्या दुखाळ्या जागाना गोंजारत बसू नका. जग हे खूप सुंदर आहे. सुंदरतेही कुरुपता पाहण्याची सवय सोडून शोधण्याचा यशस्वी प्रयत्न करा.

चंद्रकांत पोतदार हे कविमनाचे मित्र म्हणून अनेकांना परिचित आहेत. श्वासा-श्वासातील आईवरच्या कवितांचे संदर्भ देणाऱ्या चंद्रकांतवर 'ग्रेस'ने फार मोठी मोहिनी घातली आहे. त्यांच्या परिधात आल्यावरही स्वतःचे वेगळेपण जपणे फार कठीण आहे आणि चंद्रकांतने ते साध्य केले आहे. या संग्रहात 'ग्रेस'वरचीच एक कविता आहे. ती मुळातूनच वाचावी.

कवीचा अनुभव हा सर्वस्वी त्याचा असतो. तो इतरांचा होऊ शकत नाही. तरीही तो इतरांचा होण्यासाठी कवीला प्रयत्न करावा लागतो. नाहीतर रसिकांच्या मनात जाऊन उतरणे कवीला अंवघड जाईल. शब्द छान असतात. शब्दांचे जाळे त्याहून छान असते; पण जाळ्याचे शब्द मात्र भोवव्यात अडकवितात आणि वाचकांना त्या भोवव्यापासून बाहेर पडू देत नाहीत. कवीने हे शब्दांचे भोवरे टाळायला हवेत. अत्यंत व्यक्तिगत पातळीवरच्या कल्पना-भावना या शक्य तेवढ्या कमी असाव्यात, तरच कविता ही सामान्यांपर्यंत पोहोचू शकते.

चंद्रकांत पोतदार यांनी नवे शब्द तयार करण्याचा, ते वापरण्याचा छान प्रयत्न केला आहे. मी दुःखमोगरा होतो (३९) रुंजुमंजू जग (५१) इथे उसवला कणा (५३), वाट पांभर रानाची (५५). कवीने आपल्या काव्यनिर्मितीचा काळ, स्थळ यांचा निर्देश केला तर त्याच्या कविता समजून घेण्यासाठी एक वेगळाच आयाम लाभतो. त्यामुळे चंद्रकांतने हे करायला हवे होते, असे वाटते.

- डॉ. अ. रा. यादी

'ज्ञानदीप,' यू. बी. हिल्स, धारवाड (कर्नाटक)

* * *

माय, माणसं आणि मातीच्या शोधाची कविता

- अरुण शिंदे

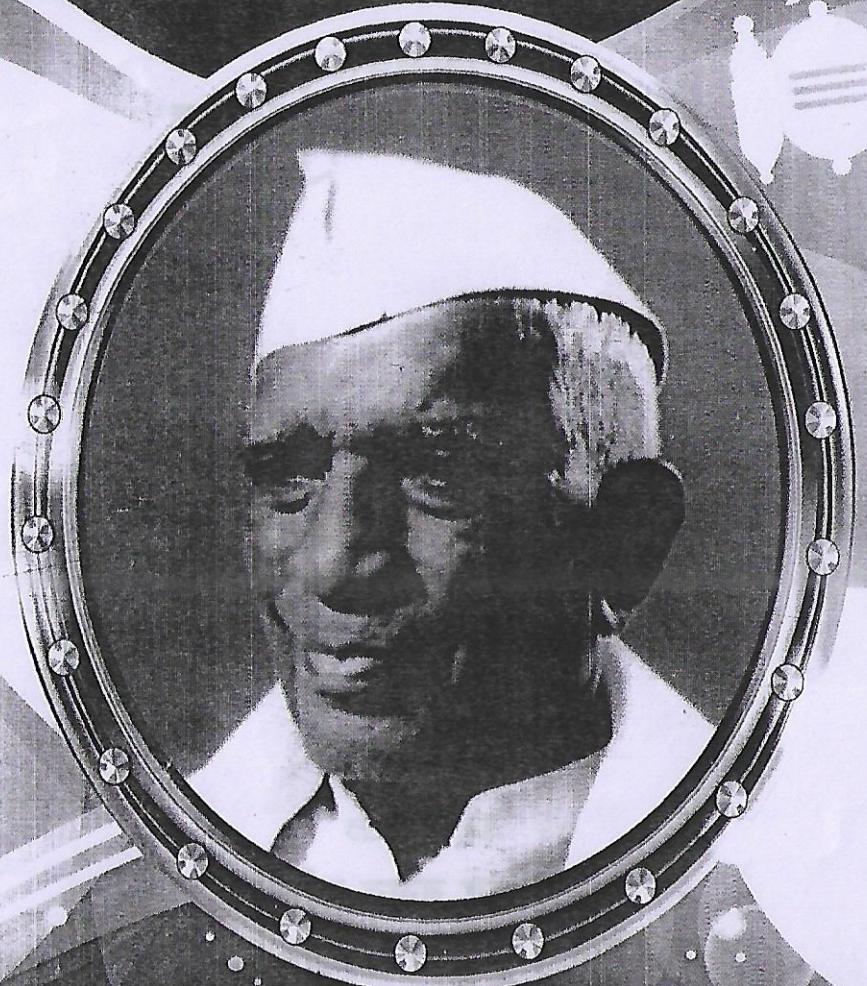
चंद्रकांत पोतदार हे गंभीरपणे काव्यलेखन करणारे महत्त्वाचे, समकालीन कवी आहेत. त्यांचे 'आत्म्याचा अभंग' (१९९५), '...तरीही सोंबतीला असतात श्वास' (२००३), 'स्वप्नांच्या पडझडीनंतर' (२०१५) हे काव्यसंग्रह, 'निवडक ज्ञानेश्वर कोळी' (२००५), 'प्रकाशवाटेवरच्या कविता' (२००९) ही संपादने, 'मौनातले अक्षरधुके' (२०११), 'आस्वादाची काही पाने' (२०११), 'शोधयात्रा' (२०१४) हे समीक्षापर ग्रंथ आजवर प्रसिद्ध झाले आहेत. जागतिकीकरणानंतर आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनव्यवहारांबोरे भावनांमध्ये, नातेसंबंधांमध्ये, जाणिवा-नेणिवांमध्ये जे बदल होत चालले आहेत, त्यांचा वेद 'स्वप्नांच्या पडझडीनंतर' या काव्यसंग्रहात घेतलेला आहे. मानवी मूल्ये व स्वप्नं यांची पडझड होत असल्याच्या वर्तमानात कवीने घेतलेला आत्मशोध म्हणजे ही कविता. आत्मशोधापासून सुरु झालेली ही कविता माणूस व समाज यांचा समग्रलक्ष्यी तळामुळासक्ट शोध घेण्याचा प्रयत्न करते. त्यामुळे 'स्व'च्या बाहेर कवितेला व्यापक सामाजिक संदर्भाचे परिमाण प्राप्त होते. जळत्या वास्तवावरील काव्यातम भाष्य म्हणजे 'स्वप्नांच्या पडझडीनंतर.'

माय, माणसं आणि माती यांचा शोध पोतदारांची कविता घेते. आई हा या कवितेचा अंतःस्वर आहे. आईच्या विविध रूपांनी, आठवणीनी व्याकुळलेले कविमन मातृप्रेमाचे, वात्सल्याचे स्रोत सतत गाताना दिसते. आईच्या कामांचा आठव होऊन आतल्या आत गलबलणारे मन सतत बेचैन, सैरभैर आहे. माय रोज आठवते. ती सध्या नसल्याने या जगण्याचे रूपच गेल्यासारखे कवीला वाटते. आतड्याचा हा पीळ कसा सोडवायचा, असा प्रश्न त्याच्यापुढे आहे.

'आई : काही संदर्भ' ही कविता आईच्या विरहाने व्याकुळ झालेल्या संवेदनशील मनाचा आर्त स्वर आहे. 'मरण मौनाच्या समुद्रात' गेलेल्या आईच्या असंख्य आठवणीच कवीच्या जगण्याचा श्वास आहे; 'पण पापण्यांवर अडखळणाऱ्या पाण्याचं काय करू?' असा सवाल कवी करतो. आईविना पोरक्या झालेल्या मुलाचे दुःह ऊर फुटून येथे बाहेर आलेही आहे. ही कविता आईचे प्रेम व आपल्या कर्तव्यांचे एक सजग भान वाचकांमध्ये निर्माण करते.

लिंगारत्नम् भाजरल्ल च इति भाता : ३३

देशभक्त रत्नाप्याण्णा कुंभार

□ डॉ. अरुण शिंदे

प्राचार्य
नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स, अॅन्ड कॉर्मर्स
कोलहापूर

लिंगायत समाजरत्न चरित्रमाला पुष्प : अकरा
महाराष्ट्र बसव परिषद प्रकाशन : एकशे एकोणतीस

देशभक्त
रत्नाप्याणा कुंभार

प्रा. डॉ. अरुण शिंदे

प्रकाशक

महाराष्ट्र बसव परिषद

हिरेमठ संस्थान भालकी, जि. बीडर. (कर्नाटक)

कॉलेज कॉर्स मुंडाळे लोग वॉलेक्शन ड्रॉफ्ट
स्ट्राइप्पल

॥ ॐ श्री गुरु बसवलिंगाय नमः ॥

Deshabhakta Ratnaappanna Kumbhar : Written by Dr. Arun Shinde. Published by Maharashtra Basava Parishada, Hiremath Samsthan, Bhalki - 585328, Dist. Bidar, Karnataka, ☎ : (08484) 262284.
Mob. : 08904638908

Copies : 1000

Price Rs. : 120/-

Pp. : 8 + 8 + 104 = 120

ISBN : 978-81-930943-6-5

© Publisher

First Edition : 22 April 2018

Cover Design : Pradeep Panjare, Kolhapur.

Type Setting &

Printed at : Regal Printers Press
98, Sakhar Peth, Solapur - 5.
Ph. : (0217) 2624651, 9422067390

प्रकाशकीय

क्रांतिकारी युगपुरुष महात्मा बसवण्णांचे चिरंतन विचार महाराष्ट्रात रुजविण्याच्या भूमिकेतून कर्नाटकातील हिरेमठ संस्थान, भालकी येथे पूज्य डॉ. श्री बसवलिंग पटडेवरू यांच्या अध्यक्षतेखाली २७ जानेवारी २००७ रोजी महाराष्ट्र बसव परिषदेची स्थापना करण्यात आली. या परिषदेद्वारा शरणांचे विचार मराठी भाषकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी गत दहा वर्षात चरित्र संशोधनात्मक, समीक्षणात्मक व अनुवादित अशी सुमारे शंभरहून अधिक लहान-मोठी पुस्तके प्रकाशित झाली आणि वाचकांनीही त्यास उदंड प्रतिसाद दिला. प्रकाशित पुस्तकांपैकी अनेक लोकप्रिय महत्त्वपूर्ण ग्रंथांच्या तीन ते पाचपर्यंत आवृत्या प्रकाशित कराव्या लागल्या आहेत. शरण साहित्य, सिद्धान्त आणि संस्कृती जाणून घेण्याची मराठी भाषकांची वाढती जिज्ञासा आणि महाराष्ट्र बसव परिषदेच्या कार्याला महाराष्ट्रात असलेला उत्स्फूर्त भरघोस जनाश्रय याचेच हे द्योतक आहे, ही गोष्ट हर्षपूर्वक नमूद करावीशी वाटते.

परिषदेद्वारा इ. स. २०१२ मध्ये सार्वजनिक बसव जयंती शतमानोत्सवानिमित्त महाराष्ट्रातील ३६ जिल्ह्यात 'बसवज्योती संदेश यात्रा' काढून बसवतत्त्वांचा प्रसार करण्यात आला. याबोबरच अध्ययन शिबिर, राज्य, जिल्हा व तालुका पातळीवर बसव संमेलने, मासिक अनुभव मंटपांचे आयोजन, निबंध व काव्य स्पर्धा, बसवतत्त्व परीक्षा व तालुकानिहाय वचन ग्रंथदिंडी असे विविधांगी उपक्रम सातत्याने राबविण्यात येत आहेत. परिषदेच्या या रचनात्मक कार्याला इ.स. २०१७ मध्ये दहा वर्ष पूर्ण झाली आहेत.

वचन संशोधन पितामह डॉ. फ. गु. हळकट्टी

महाराष्ट्र बसव परिषद प्रकाशन : एकशे चाळीस

मूळ कन्नड वचन ग्रंथ संपादक

रावबहादुर डॉ. फ. गु. हळकट्टी

विश्वज्योती म. बसवण्णांची वचन गाथा

(म. बसवण्णांच्या क्रन्नड वचनांचा मराठी भावानुवाद व सुशोध भावार्थ)

(खंड : एक)

शिवानंद

प्राचार्य
नाईट कॉलेज आर्ट्स ऑन्लॉन्लाईन
कोल्हापूर

प्रकाशक

महाराष्ट्र बसव परिषद
हिरेमठ संस्थान, भालकी, जि. बीदर (कर्नाटक)

विश्वज्योती म. बसवण्णांची वचन गाथा : खंड एक

म. बसवण्णांच्या कन्नड वचनांचा श्री. शिवानंदद्वारा लिखित मराठी भावार्थसहित
भावानुवाद. प्रकाशक : महाराष्ट्र बसव परिषद, हिरेमठ संस्थान, भालकी,
जि. बीदर - 585328(कर्नाटक राज्य) (08484) 262284.

e-mail : mhbasavaparishath@gmail.com

ISBN : 968-93-85162-11-4

पृष्ठे : साठ+436+दोन रंगीत पृष्ठे वापरलेला कागद : 70 जीएसएम मॅपलिथो
आकार : डेमी 1/8

मूल्य : साधी बांधणी रु. 260/-

विशेष बांधणी रु. 360/-

प्रती : दोन हजार

प्रती : एक हजार

© श्री. राजू ब. जुबरे, मु. पो. थडी हिप्परगा, मं. मदनूर, जि. कामारेड्डी,
तेलंगण - 503309. मो. 08904638908

प्रथम आवृत्ती : 22 एप्रिल 2019.

संगणकीय अक्षर : श्री. शितल कासार, कोल्हापूर.

संयोजन मो. 9552248087

मुख्यपृष्ठ विन्यास : श्री. प्रदीप पांजरे, कोल्हापूर.
मो. 8975214505

मुद्रक : आई ऑफसेट,
एफ-92, बालभारतीसमोर, हडको चौकनजीक,
जुनी एम.आय.डी.सी., लातूर - 413531.

(दोन)

जैसा हरकामाडी रत्नकीका।

की रत्नांमाडी हिरा निका।

तैसी आसांमाडी चौखळा। आसा मराठी॥

जैसी पुस्पामाडी पुस्प मीगरी।

की परिभक्तामाडी कस्तुरी।

तैसी आसांमाडी साडिरी। मराठीया॥

परिथिंभद्यै मर्यीकु।

की रुक्खिथिंभद्यै कल्पतक।

तैसी आसांमाडी मान थीकु। मराठीयैसी॥

- फादर स्टिफन्स

कन्नड वाङ्मय-सरोवरातून अलगद रुदून,

मन्हाटरंगात सजाविलैलै

है वचनपरिभक्तश्रित वंथकमल

माझ्या अस्तित्वावा पूर्णाधार असलेल्या

प्रिय मायमराठीच्या चरणयुगुलावर

अतिपूर्वक अर्पण !

- शिवानंद

(तीन)

*

अनुक्रमणिका

* कवडसे (प्रकाशकीय)	...	पाच
* प्रस्तावना - रा. ब. फ. गु. हळकट्टी	...	दहा
* बसवण्णांची वचने - डॉ. एम. एम. कलबुर्गी	...	तेरा
* धागेदोरे - राजू ब. जुबरे	...	वीस
* वचनयुग - शिवानंद	...	एकोणतीस
* नवसमाजनिर्मितीची विचारगाथा - डॉ. अरुण शिंदे	...	पस्तीस
* आनंदयात्रा - पू. श्री डॉ. बसवलिंग पट्टदेवरू	...	एककेचाळीस
* कवच-कुंडल - राजू ब. जुबरे	...	एकोणपन्नास
१. वचनांची थोरवी	...	१
२. परमात्म्याचे स्वरूप	...	७
३. जगताची पूर्वस्थिती	...	१५
४. जगताचा आविर्भाव	...	१८
५. संसार दुःखमय; मुमुक्षु हो	...	२३
६. परमात्म्याठायी सामरस्य	...	३४

भक्तरथल

७. भक्तिमंत हो	...	३७
८. निष्कपट भक्ती वसू दे चित्ती	...	५१
९. लिंगपूजा कर	...	६५
१०. भक्तिभावे लिंगपूजा कर	...	७४
११. अनुभावी हो	...	८२
१२. शरणांच्या सान्निध्याची अपेक्षा कर	...	१००
१३. शुद्ध मनाचा हो	...	१०८
१४. मनाशी निवेदन	...	१२१
१५. परमात्म्याचे ध्यान कर	...	१३५
१६. लिंगपूजेमध्ये तादात्म्यभाव	...	१४३

साहित्याला नवी दिशा दिलेले तत्कालीन वचन साहित्य आज एकविसाव्या शतकापर्यंत वाहत येत असताना दीप्तिमान वैभवाबरोबरच उपेक्षा, प्रक्षिप्तता, सांप्रदायिकता आदीच्या डोंगर-दन्या पार करून 'स्थावराला नाश असे, जंगम अविनाशी असे' ह्या वचन चळवळीच्या ब्रीदवाक्याचा घोष करीत आपले अविनाशी जंगमत्व आजही मिरवीत आहे, पुढेही मिरवीत राहील.

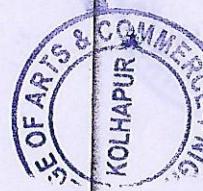
उपेक्षेच्या अंधारकोठडीतून मुक्ती

बसवोत्तर युगात कर्नाटकातील मठांनी आपापल्या परीने वचन साहित्याचे रक्षण करण्याचे कार्य पार पाडले हे जितके खरे, तितकेच नंतरच्या काळात जनभाषा कन्नडला बाजूला सारून संस्कृतने मठ संस्कृतीमध्ये शिरकाव केल्यानंतर वचन साहित्य त्याच मठांमधील उपेक्षेच्या अंधारकोठडीत खितपत पडले हेही खरे आहे. अशा प्रकारे, कोपन्यात दुर्लक्षित होऊन पडलेले वचन साहित्य पुन्हा प्रकाशात आणण्याचे महत्कार्य वचन संशोधन पितामह डॉ. फ. गु. हळकट्टी आणि अन्य गणमान्य विद्वान संशोधकांनी, संस्थांनी विसाव्या शतकात पार पाडले. त्यांच्या अथक प्रयत्नांचे फळ म्हणूनच वचन साहित्याची गंगा आज जनसामान्यांच्या अंगणी वाहत आहे. डॉ. हळकट्टी यांचे अथक परिश्रम, असीम त्याग आणि अविस्मरणीय कार्य यामुळे वचन साहित्य संशोधन व प्रकाशनाचा मार्ग प्रशस्त झाला. डॉ. हळकट्टीच्या कार्यामुळे प्रेरित होऊन आर. आर. दिवाकर, एम. आर. श्रीनिवासमूर्ती, शि. शि. बसवनाळ, एल. बसवराजू, एस. एस. भूसनूरमठ, आर. सी. हिरेमठ, एम. एम. कलबुर्गी अशा अनेक विद्वान संशोधकांनी वचन संशोधन कायर्साठी स्वतःला वाहून घेतले आणि वचन साहित्याचे शास्त्रशुद्ध संपादन करून ते प्रकट केले. त्यामुळे वचन साहित्याला सार्वत्रिक मान्यता मिळून, त्या साहित्याची सांप्रदायिक चौकटीतून मुक्तता झाली.

वचन साहित्य आणि त्यातील जीवनमूल्यांच्या प्रसारासाठी आज अनेक लहान-मोठ्या संस्था, मठ, मठाधीश, व्यक्ती आपापल्या क्षमतेनुसार झटत आहेत. नवीन युवा पिढीमध्ये वचन साहित्य जाणून घेण्याची जिज्ञासा प्रकषणी वाढत चालली आहे. आजच्या युवा संशोधकांनी आपले योगदान देऊन शारणप्रणीत सिद्धान्त, साहित्य आणि संस्कृतीचे रक्षण, जतन आणि संवर्धन करावे असे वाटते.

(चौतीस)

*

नवसमाजनिर्मितीची विचारगाथा

डॉ. अरुण शिंदे

बसवण्णांच्या आध्यात्मिक, भक्ती, नैतिक, सामाजिक आदी विषयांवरील वचनांचा समावेश प्रस्तुत 'वचनगाथे'मध्ये केला आहे. बसवण्णांच्या मूळ कन्नड वचनांचा मराठी भावानुवाद करून, त्यांचा भावार्थ मराठीमध्ये उत्तरवण्याचा सार्थ प्रयत्न शिवानंद यांनी केला आहे. बसवण्णांच्या वचनांवर भाष्य करून त्यांचे तात्पर्य विशद केले आहे, तसेच शब्दांचे स्पष्टीकरणही दिले आहे.

बसवण्णांची वचने जीवनाचा मूलार्थ सांगणारी, तसेच भक्तिमाग्नि व्यक्ती व मानवी समाजाचे नैतिक, आध्यात्मिक व सामाजिक उन्नयन करणारी आहेत. कन्नड या लोकभाषेतून त्यांनी लोकमनाशी संवाद साधून एक नवी धार्मिक व सामाजिक व्यवस्था उभी करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या अनुभावी व आत्मसाक्षात्कारी 'वचनां'नी कन्नडप्रमाणेच भारतीय साहित्याला मोठे वैचारिक व काव्यात्मक योगदान दिले आहे. बसवण्णांची वचने व्यक्तीला एक नवे जीवनदर्शन घडवितात, तसेच समाजाला नवा भेदभावमुक्त लोकशाहीवादी पर्याय देतात.

बसवण्णांनी वैदिक ब्राह्मणी धर्मव्यवस्था व ब्राह्मणी संस्कृती नाकारतानाच नवा लिंगायत धर्माचा पर्याय दिला. ईश्वरप्राप्तीसाठी वैराग्य, संन्यास वा कर्मकांड वैरैरे करण्याची गरज नाही. निमळ मनाने ईश्वराची भक्तिपूर्वक आराधना करण्याचा मार्ग त्यांनी सांगितला. एका वचनात ते म्हणतात, 'विशिष्ट मार्ग शोधण्यात भटकू नको रे। ढीगभर पूजासामरी खरेदी करू नको रे। भक्तिभावाने एकदा 'शिवशरण' म्हण रे।' महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायानेही नामभक्तीतूनच मुक्तीची शिकवण दिली. या नामभक्तीचाच उच्चार बसवेशवरांनी केलेला आढळतो. त्यामुळे ईश्वर व भक्तांमधील मध्यस्थांची एक शोषक व्यवस्थाच ढासळून पडते. भक्त आपल्या नामभक्तीने व नैतिक, सात्त्विक आचरणाने ईश्वराशी थेट संवाद करू शकतो, हे या भक्तिसंप्रदायांचे वैशिष्ट्य होते. वैदिक धर्मशास्त्रपुराणे व पुरोहितशाहीने देवाधर्माच्या नावाखाली जनसामान्यांच्या नागवणुकीची व शोषणाची जी नाना तंत्रे

(पर्स्तीस)

॥ श्री गुरु बसवलिंगाय नमः ॥

प्रिय मराठी बांधव,
संप्रेम शिवशरणार्थ !

लिहिण्यास कारण की,
मराठी मनाचा आआरा
ह्या 'वचन भाथा' रूपी
नंदादीपाच्या सीनप्रकाशानै
गित्य तैजांकित राही !

बसव प्रझीवा भंड अंध
महाराष्ट्राच्या कोळाकीपन्यात
गित्य द्वरकळत राही !

ह्या अगमील रचनाकृतीस
अनंत शुभैच्छा
अग्,
रचनाकारास उदंड
शुशाशिष !

कठावै, लीअ असावा !

आपलै,
पूज्य श्री डॉ. बसवलिंग पटडैवरू
संस्थापक अध्यक्ष,
महाराष्ट्र बसव परिषद.

(चार)

*
कवडसे
(प्रकाशकीय)

विश्वज्योती महात्मा बसवणांचा जन्म म्हणजे, विश्वातील एक विस्मयकारी घटना, विश्वचैतन्याचा पूर्णवितार म्हणता येईल. सकल जीवात्म्यांच्या कल्याणासाठी, दीनदुःखितांच्या, पतितांच्या, पददलितांच्या उत्थानासाठी, सर्वसमानतेसाठी, दुःख, दारिक्रू, अज्ञान, मूढता यांच्या समूल निर्दलिनासाठी बाराव्या शतकात त्यांनी कार्यरूपात आणलेली समग्र क्रांती अप्रतिम म्हणावी लागेल. तत्कालीन कल्याण ही भव्य भारताची संक्षिप्त आवृत्ती होती. विश्वचैतन्य, वैशिवक प्रतिभाच त्या नगरीत संमिलित झाली होती, असे शरणांच्या वचनांद्वारे स्पष्ट होते. ती वचनेच अध्यात्माचा अक्षय निधी, शिवयोगाची मंदिरे, मानवीयतेची शिखरे, शांतीचे आगर, परमात्म्याची वाणी, भवरोगावरील तारक मंत्र, लोकानुभवाची अमृतवाहिनी, क्रांतीची स्फुलिंगे होत. त्यांच्यासम साहित्यप्रकार अन्यत्र आढळून येत नाही. अलीकडे गेल्या काही दशकांपासून शरणांची विचारधारा अन्य कन्नडेतर भाषांमध्ये कीर्ती पावत आहे. बसवणांच्या सामाजिक, अर्थिक विचारधारा आधुनिक युगातील प्रख्यात चिंतकांच्या विचारधारांपेक्षा अधिक ग्राह्य ठरत आहेत, ही गोष्ट विद्वानांनी मान्य केली आहे. आतापर्यंत बसवणांना धार्मिक चष्यातून पाहिले जात होते. परंतु, आता त्यांच्या तत्त्वांमध्ये वैशिवक मूल्यांचा परिचय घडून येत आहे.

बसवादी प्रमथांची आणि शरणांची वचने त्या काळी, आजच्या काळी अन् कोणत्याही काळी प्रस्तुत ठरणारी आहेत, देश-कालातीत आहेत. त्यांचे अध्ययन करीत जावे, तितके तत्त्वचिंतन, अर्थ, आशय, सत्य प्रकाशित करणारे विचारप्रवाह यांचे नव्याने दर्शन घडते. जीवन सचेतन करणारी, प्रफुल्लित करणारी, निष्कलंक करणारी, त्यात एक विश्वास निर्माण करणारी अक्षय शक्ती नितांतपणे वचनांमध्ये नांदत आहे. आत्मोद्धार आणि लोकोद्धाराचा पावन नि अनोखा संगम असलेले वचन साहित्य म्हणजे, भक्तिरसयुक्त ज्ञानलहरीचा महासागर होय. अशा ह्या वचनांचा महान ठेवा विविध देशी-विदेशी भाषांमध्ये रूपांतरित होऊन सर्वदूर

(पाच)

महाराष्ट्र अंधश्रव्धा निर्मूलन समिती, शाखा-शिराळा रौप्यमहोत्सव
आणि प्रा. विजयकुमार जोखे अमृतमहोत्सव गैरवग्रंथ

सामाजिक चळवळी आणि वर्तमान आव्हाने

संपादक

डॉ. प्रकाश दुकळे

संपादक मंडळ सदस्य

डॉ. नीता जोखे

डॉ. मांतेश हिरेमठ

डॉ. काशिलिंग गावडे

प्रा. युवराज पाठील

प्राधार्य

नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स, अँन्ड कॉमर्स
कोल्हापूर

महाराष्ट्र अंधशब्दा निर्मूलन समिती, शाखा-शिराळा रौप्यमहोत्सव
आणि प्रा. विजयकुमार जोखे अमृतमहोत्सव समिती, शिराळा
ता. शिराळा, जि. सांगली

अध्यक्ष

डॉ. नितीन जाधव

उपाध्यक्ष

रवींद्र दादासो बर्डे (काका) रमेश सदाशिव यादव

उपाध्यक्ष

मनीष अशोक बर्डे

सचिव

प्रा. के. आर. पठाण प्रा. आर. एन. कांबळे

खजिनदार

डॉ. सुनील पाटील

सदस्य

डॉ. प्रभाकर पाटील डॉ. जालिंदर परीट

डॉ. आबासाहेब पाटील डॉ. बाबालाल मुजावर

डॉ. राजाराम पाटील खलील मोमीन

डॉ. साईनाथ पाटील के. वाय. मुल्ला

डॉ. जयदीप पाटील अनिल नलवडे

डॉ. प्रकाश पाटील (खबाले) संतोष भालेकर

डॉ. विनायक महानवर चंद्रकांत पाटील (पाडळी)

डॉ. दीपक यादव रवींद्र पाटील (पाडळी)

डॉ. रघिम मुल्ला वैभव कांबळे (पाडळी)

डॉ. शरद मिरजकर सत्यवान पाटील (सरपंच, पाडळी)

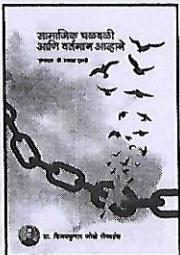
डॉ. अरुण कुलकर्णी (अ.लाट) अमृत पाटील (चेत्रमन, सेवा.सो. पाडळी)

देवगेंडा (अजित) आण्णासो पाटील जे. बी. पाटील (सर.)

के. बी. गडकरी अमोल धर्मा जाधव

जी. डी. गिरमल अमर पाटील (करमाळे)

राजीव कावडे (मुख्याध्यापक, अ.लाट) क. पा. विरनाळे (अ.लाट)

Samajik Chalvali and Vartaman Aavahane
Editor : Dr. Prakash Dukale

ISBN : 978-93-82451-71-6

सामाजिक चळवळी आणि वर्तमान आव्हाने

संपादक

डॉ. प्रकाश दुकळे

प्राध्यापक कॉलनी, शिराळा

ता. शिराळा, जि. सांगली - ४१३ ४०८

मोबा. : ९४२११३२०८९

Email : prakashdukale@gmail.com

© महाराष्ट्र अंधशब्दा निर्मूलन समिती,
शाखा - शिराळा रौप्यमहोत्सव आणि

प्रा. विजयकुमार जोखे

अमृतमहोत्सव समिती, शिराळा

प्रथमावृत्ती

२६ जानेवारी, २०१९

प्रजासत्ताक दिन

यश प्रिंटर्स, कोल्हापूर

मूल्य : ₹ २५० (दोनशे पन्नास रु. फक्त)

वैधानिक सूचना : कायदेशीर कारवाईच्या संदर्भात मा: प्रथमवर्ग न्यायदंडाधिकारीसाहेब,
इस्लामपूर, ता. वाळवा, जि. सांगली यांचे कार्यक्षेत्र असेल याची नोंद घ्यावी.

८०८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
८१८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
८२८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
८३८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
८४८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
८५८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
८६८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
८७८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
८८८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
८९८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
९०८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
९१८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
९२८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
९३८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
९४८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
९५८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
९६८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
९७८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
९८८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग
९९८	देखि तांबे के गु. रु. विवरण तथा उपयोग

फली नं. :

देखि तांबे

मुख्य

प्राचीन शिल्पों का विवरण तथा उपयोग
कला एवं विज्ञान के अध्ययन के लिए इसका उपयोग
करना अनिवार्य है। इसका उपयोग विवरण तथा उपयोग
के लिए अनिवार्य है।

૪૬૬ | હિન્દુઓની વિજ્ઞાન એ ફોટોફોન કાળજીઓ

ପ୍ରାଚୀ ମହିଳାଙ୍କ ନାମଙ୍କାଳୀ ପାତ୍ରଙ୍ଗମିତି

Digitized by srujanika@gmail.com

ԱՐԵՎԻԿ ԵՐԱԿԱՆ և ՋՈՒՔ ԿՐԵԱԿԱՆ

दीन वं धु.

THE DINABANDHU

जागृति

THE JAGRITI

विजयी मराठा.

PIUNTER

PUBLISHED EVERY FRIDAY

NO. 1

PRICE 40/-

प्राचीन विद्यालय नामांकन

महाराष्ट्र प्रशासन
विभाग नामांकन

K.O.BANAL, & A.L.L.P.

दीनमित्र.

सत्यशोधकीय नियतकालिक अरुण शिंदे

भगवा इंडिया
ब्राह्मणतर

शेतकऱ्याचा कैवारी.

The Advocate of the Agriculturalists.

प्रकाशन दिनांक
प्रत्येक वर्ष अप्रैल ते डिसेंट्रल

महाप्रवाचन

मुख्य संस्कार

सिंध मराठा

THE SIND MARATHA

प्रकाशन दिनांक
प्रत्येक वर्ष अप्रैल ते डिसेंट्रल

प्रजा

सत्यशोधकीय नियतकालिक

अरुण शिंदे

कृष्णा संशोधन व विकास अकादमी, मंगळवेळा

सत्यशोधकीय नियतकालिके / अरुण शिंदे
Satyashodhakiya Niyatkalike / Arun Shinde

© अरुण शिंदे

प्रथमावृत्ती : ३ जानेवारी, २०१९ (सावित्रीबाई फुले जयंती)
द्वितीयावृत्ती : २८ नोवेंबर, २०१९ (म. फुले स्मृतिदिन)

प्रकाशक

कृष्णा संशोधन व विकास अकादमी,
साहित्य सदन, मित्रनगर, मंगळवेदा,
जि. सोलापूर ४१३ ३०५

ISBN : 978-93-83797-87-5

मुख्यपृष्ठ : प्रा. संजय साठे

अक्षरजुळणी व मुद्रितशोधन : यशवंती शिंदे

मुद्रक

भारती मुद्रणालय
८३२ ई, शाहूपुरी ४ थी गल्ली,
कोल्हापूर -४१६००१
फोन : (०२३१) २६५४३२९

पृष्ठे : ८ + ५३२

मूल्य : ₹ ७५०/-

अंतरंग

सत्यशोधक चळवळ	११
सत्यशोधकीय नियतकालिकांचे स्वरूप	१०
सत्यशोधकीय नियतकालिकांतील वैचारिक साहित्य	१८१
सत्यशोधकीय नियतकालिकांतील कविता	३८९
सत्यशोधकीय नियतकालिकांतील कादंबन्या	४३५
सत्यशोधकीय नियतकालिकांतील कथा	४६४
सत्यशोधकीय नियतकालिकांतील नाट्यरूप वाडम्य	४८०
समारोप	४८७
संदर्भ ग्रंथसूची	५११

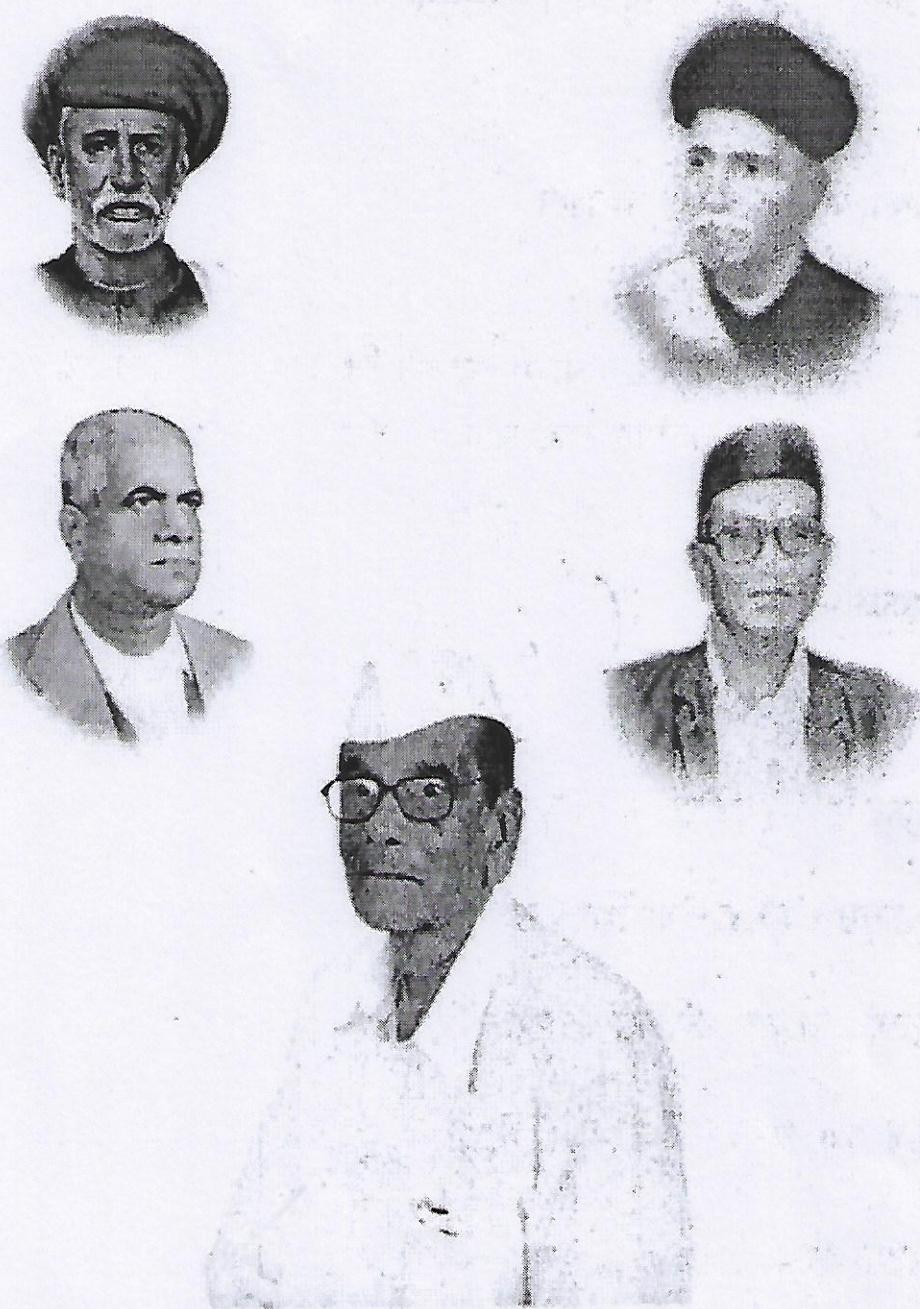
सत्यशोधक घराणे

- संपादक -

प्रा.डॉ.संजय द्रवदे
प्रा.आऊराहेब सावंत

सत्यशोधक घराणे

संपादक

प्रा.डॉ.संजय ढवळे प्रा.भाऊसाहेब सावंत

Satyashodhak Gharane

* सत्यशोधक घराणे

* संपादक : प्रा.डॉ.संजय दरवडे, प्रा.भाऊसाहेब सावंत

© दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील स्मारक समिती

* प्रकाशन : शब्दगांध प्रकाशन

* प्रकाशक : सुनिल गोसावी

फुलोरा, लक्ष्मी कॉलनी, भिस्तबाग महालाजवळ^ठ
तपोवन रोड, सावेंडी, अहमदनगर ४१४ ००३
मो- ९३७१८१२९८९

* प्रकाशन क्रमांक : २१३

* आवृत्ति - प्रथम

* प्रकाशन : ५ ऑगस्ट २०१९

* मुख्यपृष्ठ : सौ.प्रणिता शिरसाठ

* मुद्रक : राहुल ग्राफिक्स ऑफसेट, कुकाणा

ISBN No. 978-93-83401-77-2

* स्वागत मूल्य - १०० / -रुपये

* छापलेल्या प्रती : ५००

(पुस्तकातील विचारांशी प्रकाशक व संपादक सहमत असतीलच असे नाही.)

अनुक्रमणिका

अ.नं.	लेखाचे नांव	लेखकाचे नांव	पान नंबर
१.	प्रस्तावना	भाऊसाहेब सावंत	४
२.	सत्यशोधक घराणे	प्रा.जी.ए.उगले	७
३.	सत्यशोधक कृष्णराव भालेकर....	सतिष जासोदकर	१३
४.	सत्यशोधक साहित्यिक मुकुंदराव पाटील	प्रा.डॉ.शिरीष लांडगे	१६
५.	मुकुंदराव पाटील आणि दीनमित्र...	प्रा.डॉ.गोविंद काळे	२१
६.	ग्रामीण पत्रकार मुकुंदराव पाटील	अनिलकुमार लोहार	३०
७.	...स्वप्नातील महाराष्ट्र व आजचे वास्तव्य	डॉ.मिलिंद गायकवाड	३३
८.	सत्यशोधक चळवळीतील दीपस्तंभ	डॉ.अरुण शिंदे	३८
९.	मुकुंदराव पा.भाषणामधील वैचारिक दिशा	किशोर ढमाले	४१
१०.	सत्यशोधक उत्तमराव पाटील	दिनकर मुरकुटे	४८
११.	सत्यशोधक विद्यापीठ	डॉ.अरुण शिंदे	५५
१२.	सत्यशोधक वारसा जपणारे नाना	डॉ.वंदना महाजन	५८
१३.	माझी पी.एच.डी.व नाना	डॉ.नारायण भोसले	६१
१४.	पाटील घराणे आणि मी	प्रा.डॉ.संजय दरवडे	६४
१५.	दीनमित्रचे कंपोजिटर	सुधीर लंके	६९
१६.	सत्यशोधक चळवळीचे वारसदार	प्रा.भाऊसाहेब सावंत	७३
१७.	आमचे प्रेरणास्थान	वर्षा मुरकुटे	७५
१८.	मला दिसलेले सत्यशोधक नाना...	सतिष दरवडे	७८
१९.	आमचे मार्गदर्शक उत्तमराव पाटील (नाना)	मुख्याध्यापक	८२
२०.	आमचे नाना	सौ.सुनिता वाघ	८६
२१.	पितामह	यशवंत पाटील	८८
२२.	नाना एक समाज भूषण	सौ.अनिता देवतकर	९१
२३.	माझे वडील	सौ.संगिता कुळधर	९३
२४.	माझे आजोबा	सौ.प्रणिता एंडाईत	९५
२५.	माझे आजोबा	सौ.भयुरी वाडकर	९६
२६.	आमचे नाना बाबा	सौ.पल्लवी देवतकर	९८
२७.	माझे आजोबा	सौ.दर्शना वाडकर	१०१
२८.	नाना बाबा एक आधारवड	मुकुंद पाटील	१०२
२९.	वंशावळ		१०४

सत्यशोधकांचे विद्यापीठ

डॉ. अरुण शिंदे,
मराठी विभागप्रमुख,
नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अंड कॉमर्स, कोल्हापूर

कृष्णराव भालेकर, गणपतराव पाटील, मुकुंदराव पाटील, माधवराव पाटील या सत्यशोधक घराण्यातील आजचे वारसदार म्हणजे उत्तमराव पाटील. आयुष्यभर सत्यशोधकीय जीवननिष्ठेने अखंड कार्यरत राहणाऱ्या या हाडाच्या सत्यशोधकाचे कार्य अभ्यसनीय व अनुकरणीय आहे.

उत्तमराव पाटील हे माधवरावांचे ज्येष्ठ चिरंजीव. त्यांचा जन्म ५ ऑगस्ट १९३६ रोजी भिंगार या आजोळच्या गावी झाला. त्यांचे चौथीपर्यंतचे शिक्षण तरवडीला झाले. पुढील शिक्षणाची सोय गावात नसल्याने ते भिंगारला आजोळी गेले. तेथे नववीपर्यंतचे शिक्षण झाले. दहावीतून त्यांनी शाळा सोडली व परत तरवडीस आले. 'दीनमित्र'चे कंपोजिटर (१९५३-५६) म्हणून काम केले. १९५७-५८ साली त्यांनी शेतकी खात्याचा कोर्स पुणतांबा (जि. अहमदनगर) येथे केला. त्या नंतर त्यांची कृषी खात्यामध्ये कृषी साहायक म्हणून नेमणूक झाली. मुकुंदराव व माधवरावांच्या संस्कारछायेत उत्तमरावांची घडण झाली. सरकारी सेवेत त्यांनी प्रामाणिकपणे, सचोटीने काम केले. कामचुकारपणा, चमचेगिरी, भ्रष्ट प्रवृत्तींचा स्पर्शही त्यांना झाला नाही. कृषी पर्यवेक्षक या पदावर कार्यरत असताना त्यांनी १९८७ साली स्वेच्छानिवृत्ती घेतली. त्या नंतर त्यांनी सत्यशोधक समाजाच्या कार्याला पूर्णवेळ वाहून घेतले 'नाना' या नावाने.

उत्तमराव पाटलांचे सर्वांत महत्वाचे कार्य म्हणजे 'दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील सारक समिती' (१९९४)ची स्थापना करून त्यांनी आपल्या कार्याला संस्थात्मक रूप दिले. 'समिती'च्या वतीने 'दीनमित्र'च्या अंकांचे जतन, संवर्धन, डिजिटायझेशन, मुकुंदरावांच्या लेखनाचे ग्रंथरूपाने प्रकाशन, चर्चासत्रे, परिषदा, अधिवेशने, शिबिरे आदींचे आयोजन, साहित्य व पत्रकारिता पुरस्कार अशी मूलभूत स्वरूपाची कामे त्यांनी केली. 'समिती'च्या वतीने आजपर्यंत १९ पुस्तकांचे प्रकाशन करण्यात आले आहे. 'समिती'च्या स्थापनेपासून आजपर्यंत उत्तमरावनाना हे सचिव म्हणून काम पाहात आहेत. 'दीनमित्र' सार्वजनिक वाचनालय' (२००२), 'दीनमित्र संशोधन ग्रंथालय' (२००२) यांची स्थापना करून त्यांनी संशोधक व वाचकांसाठी सत्यशोधकीय साहित्यभांडार खुले केले आहे. मुकुंदराव पाटील माध्यमिक विद्यालयाची स्थापना (२०००) करून त्यांनी शिक्षणप्रसाराबोरच विद्यार्थ्यांवर सत्यशोधकीय संस्कार करून उगवती पिढी घडविण्याचे बहुमोल कार्य हाती घेतले आहे.

सत्यशोधक चळवळीतील दीपस्तंभ – माधवराव पाटील

डॉ. अरुण शिंदे,

मराठी विभागप्रमुख,

नाईट कॉलेज आॅफ आर्ट्स अंड कॉमर्स, कोल्हापूर

१४२१०२५०५५

कृष्णराव भालेकर, गणपतराव पाटील, मुकुंदराव पाटील, माधवराव पाटील ही एक सत्यशोधकीय घराण्याची परंपरा. म. फुले, कृष्णराव भालेकर यांच्यापासून आजपर्यंत थेट चालत आलेली. प्रबोधन व परिवर्तनाचा असा समृद्ध वैचारिक व कृतिशील वारसा असलेले हे महाराष्ट्रातील बहुधा एकमेव घराणे असावे. जवळपास दीडशे वर्षे कमालीच्या तत्त्वनिष्ठेने व सामाजिक बांधिलकीने काम करणारी ही माणसे दीपस्तंभाप्रमाणे आहेत. कृष्णराव भालेकर व मुकुंदराव पाटील यांच्यावर लेखन, संशोधन झालेले आहे. परंतु माधवराव पाटील व उत्तमराव पाटील हे उपेक्षित राहिले आहेत.

मुकुंदराव पाटील यांच्या तालमीत तयार झालेले माधवराव पाटील हे एक हाडाचे सत्यशोधक. त्यांचा जन्म २२ जून १९१४ रोजी गेवराई (ता. नेवासा) येथे आजोळी झाला. वयाच्या पाचव्या वर्षी त्यांच्या आईचे निधन झाले. पाठीशी सदाशिव व रामचंद्र ही दोन लहान भावंडे. मुकुंदरावांनी आपल्या आभाळमायेने व मातृहृदयाने आपल्या लेकरांचा सांभाळ केला. त्यांना प्रेमाबरोबरच सत्यशोधकीय विचारांचे बाळकडू दिले. सत्यशोधकीय मुशीत त्यांची घडण झाली. जिज्ञासा, चिकित्सा, बुद्धिवाद, तर्क, कार्यकारणभाव यांच्या आधारे प्रत्येक घटकाच्या मुळापर्यंत जाण्याचा त्यांचा स्वभाव बनला. ‘सत्यशोधन’ हा स्थायीभाव झाला. पाठडी, नगर आदी ठिकाणी त्यांचे मॅट्रीकपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण झाले. त्या नंतर त्यांनी तरवडीम येऊन मुकुंदरावांबरोबर समाजप्रबोधनाच्या कार्यास सुरुवात केली. वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षपासून (१९३३) ‘दीनमित्र’चे मुद्रितशोधन, अंकाची मांडणी व छपाई, अंक वितरण आदी कामांबरोबरच ‘दीनमित्र’मधून स्फुटलेखन करू लागले. मुकुंदरावांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा, विचारांचा, लेखनाचा व संपादकीय बाण्याचा त्यांच्यावर खोलवर प्रभाव पडला. जनसामान्यांची बाजू घेऊन गुलामगिरी आणि शोषणाची मर्षभेदी चिकित्सा करीत त्यांची लेखणी सत्याचा शोध घेऊ लागली. ‘दीनमित्र’चे सहसंपादक म्हणून त्यांनी १९३८ ते १९६७ अशी जवळपास तीस वर्षे काम केले. महाराष्ट्राच्या पत्रकारितेच्या क्षेत्रात व समाजप्रबोधनाच्या कार्यात अमूल्य योगदान दिले. ‘दीनमित्र’च्या इतिहासात मुकुंदरावांच्या खालोखाल माधवरावांचे योगदान अघोरेखित करावे लागते.

‘दीनमित्र’चे कार्यालय मुकुंदरावांच्या तरवडीच्या घरातच होते. मुकुंदरावांच्या

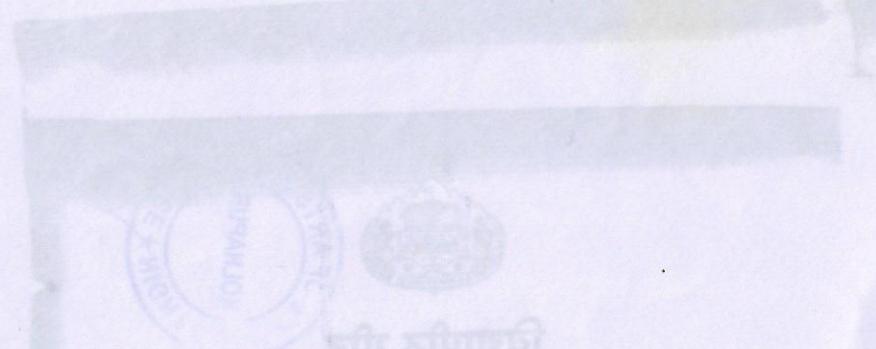
महात्मा जोतीराव फुले यांचे दारसाद्ग्र

संपादक - विश्वनाथ शिंदे

Chapters in books 2

3

महात्मा फुले वाडा

महात्मा फुले वाडा कृतीकरण मित्र संघ

महात्मा फुले वाडा कृतीकरण
मित्र संघ कृतीकरण मित्र संघ

महात्मा फुले वाडा कृतीकरण
मित्र संघ कृतीकरण मित्र संघ
महात्मा फुले वाडा कृतीकरण मित्र संघ

महात्मा फुले वाडा कृतीकरण
मित्र संघ कृतीकरण मित्र संघ
महात्मा फुले वाडा कृतीकरण मित्र संघ

महात्मा फुले वाडा कृतीकरण
मित्र संघ कृतीकरण मित्र संघ

प्राचार्य
वाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अंड कॉमर्स
कोल्हापूर

विद्यापीठ गीत

ज्ञान बनो कर्मशील, कर्म ज्ञानवान

पुण्यमयी हे आम्हा अक्षर वरदान
ज्ञान बनो कर्मशील, कर्म ज्ञानवान

जातिभेद, धर्मभेद, वंशभेद द्वे
लाख लाख कंठातुनि हाच एक सूर
करुणेच्या घरणांशी नत हो निझान

माणुसकी धर्माचा अर्थ जाणतो
श्रमनिष्ठा हे पवित्र तीर्थ मानतो
छव्यातुनि समतेचा निर्भय अविमान

सेवेतच मुर्ती ही मंगल दीक्षा
न्यायाप्रतव जागृती ही सत्वपरीक्षा
हे विश्वायि घर अमुचे मंग द्वा मठान

मंगोळी पाडगांधका

महात्मा जोतीराव फुले यांचे वारसदार

संपादक - विश्वनाथ शिंदे

महात्मा जोतीराव फुले यांचे वारसदार (संपादक) : विश्वनाथ शिंदे

Mahatma Jotirao Phule Yanche Varasdar (Ed.) : Prof. Vishwnath Shinde

प्रकाशक :

कुलसचिव,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ,
गणेशखिंड, पुणे - ४११००७

मुद्रक :

विद्यापीठ मुद्रणालय
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ,
गणेशखिंड, पुणे - ४११००७

मुद्रितशोधन :

डॉ. नागनाथ बळते

© सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

प्रथम आवृत्ती :

११ एप्रिल, २०२० (महात्मा फुले जयंती)

मूल्य : ३५० रु. फक्त

पूर्वपरवानगीशिवाय या पुस्तकातील लेख किंवा पुस्तकाचा कोणताही भाग पुनर्मुद्रित करता येणार नाही.

या पुस्तकात व्यक्त झालेली मते त्या त्या लेखकांची आहेत, संपादक किंवा प्रकाशक यांना ती मते मान्य असतीलच असे नाही.

सावित्रीबाई फुले

अनुक्रमणिका

मा. कुलगुरु यांच्या शुभेच्छा

मा. प्र-कुलगुरु यांच्या शुभेच्छा

भूमिका

संपादकीय

१. म. फुल्यांचे सहकारी - प्राचार्य गजमल माळी	पृ. १
२. रावबहादूर नारायण लोखंडे : दुर्लक्षित सत्यशोधक - अँड. के. डी. शिंदे	पृ. ११
३. महाराष्ट्राची तेजस्विनी पंडिता रमाबाई - अनिल दहिवाडकर	पृ. २०
४. महाराजा सयाजीराव आणि महात्मा फुले - डॉ. राजेंद्र मगर	पृ. ३२
५. महात्मा फुले (१८२७-१८९०) आणि राजर्षी शाहू छत्रपती (१८७४-१९२२) - डॉ. रमेश जाधव	पृ. ४३
६. कृतिशील समाजकार्याचा वारसा (महात्मा फुले आणि महर्षी शिंदे) - रणधीर शिंदे	पृ. ७१
७. सत्यशोधक गोपाळबाबा वलंगकर - डॉ. धनंजय बाबुराव लोखडे	पृ. ८९
८. फुले पर्व ते आंबेडकर पर्व : एक वारसा - डॉ. प्रल्हाद जी. लुलेकर	पृ. ९९
९. भटक्या वंचितांच्या मुक्तिलढ्याच्या नायिका : विद्यादेवी सावित्रीबाई रोडे - प्रा. डॉ. अरुण शिंदे	पृ. १२८
१०. पहिल्या ब्राह्मणेतर संपादिका तान्हुबाई बिर्जे - डॉ. संभाजी खाराट	पृ. १४०
११. भास्करराव जाधव - डॉ. प्राचार्य डॉ. विलास पोवार	पृ. १४८

भटक्या वंचितांच्या मुक्तिलळ्याच्या नायिका :

सावित्रीबाई रोडे

प्रा. डॉ. अरुण शिंदे

महात्मा फुले आणि सत्यशोधक चळवळीने शेतकरी, कष्टकरी श्रमिक जनसमूहांच्या दुःखदैन्याला वाचा फोडली. त्यांचे जीवनवास्तव, समस्या प्रश्न व व्यवस्थेतील शोषक घटक ऐरीवर आणले. ब्राह्म, प्रार्थना, आर्य, परमहंस वौरे सारख्या संस्था व सुधारकांनी नागर मध्यमवर्गीय समाजाच्या स्थितीशील जीवनाला कालानुरूप गतिमान केले. नव्या आकांक्षा, नवे विचार दिले. परंतु भारतीय समाजाचा भाग असलेला व या देशाचा आदिम रहिवाशी असलेला एक मोठा जनसमूह या सर्वांच्या बाहेर राहिला. म. फुल्यांच्या 'अतिशूदाच्या' संकल्पनेत पायधावर असलेला रामोशी, पारधी, कैकाढी, मांगारुडी, भामटा आदी भटका जनसमूह सर्व प्रकारे उपेक्षित होता. ब्रिटिश वासाहतिक सत्तेने त्यांच्यावर 'जन्मजात गुन्हेगार जमातीचा' शिक्का मारून त्यांना एकप्रकारे कायद्याने मानवी जगातून हड्डपार केले होते. साम्राज्यवादी वसाहतिक सत्ता व शोषक वर्णजातिव्यवस्था यांच्या दमण व शोषणाचा बळी हा जनसमूह झाला होता. त्यांच्या अस्तित्वाची दखलही घेतली जात नव्हती.

अशा काळात सावित्रीबाई रोडे व तात्यासाहेब रोडे या सत्यशोधक दांपत्याने भटक्या जनसमूहांच्या शोषणमुक्तीचे रणिंग फुंकले. त्यांची अस्मिता, स्वत्व, जागे करून अन्याय निवारणासाठी व मानसिक, सामाजिक परिवर्तनासाठी वैचारिक आणि संघटनात्मक पातळीवर आंदोलन केले. कायद्याने गुन्हेगार ठरवून तडिपार जीवन भोगायला लावलेल्या जनसमूहाना 'माणूस' म्हणून प्रतिष्ठा, मानवी अधिकार, सामाजिक न्याय व विकासाची समान संधी देणारी नवी व्यवस्था अस्तित्वात आणण्यासाठी लोकलढा उभारला. स्वातंत्र्योत्तर काळात 'विमुक्त' झालेल्या व विकासाची काहीएक संधी मिळत असलेल्या भटक्या जनसमूहांच्या मुक्तिलळ्याचा पाया गेल्या शतकाच्या प्रारंभी सावित्रीबाई रोडे या एक कटूर सत्यशोधक महिलेने रचला होता.

सावित्रीबाई रोडे यांचा जन्म, आई, वडील, बालपण, शिक्षण, विवाह, कौटुंबिक जीवन, सामाजिक कार्य, मृत्यू वैरे संदर्भात फारशी माहिती मिळत नाही. त्यामुळे त्यांच्या जीवन कार्याचा बहुतांश भाग अजून अज्ञात आहे. तत्कालीन वृत्तपत्रे, नियतकालिके, परिषदा, अहवाल वैरे कागदपत्रांमध्ये त्यांच्या कार्याचे काही उल्लेख आले आहेत. त्याआधारे त्यांच्या कार्याचा परामर्श घेण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे.

सत्यशोधकीय रोडे परिवार

सावित्रीबाई रोडे यांचे पती व सासरे म. फुल्यांचे सहकारी होते. फुल्यांच्या कार्यात ते सुरुवातीपासून सहभागी होते. धोंडिबा रोडे यांचा फुल्यांशी आलेला पहिला संपर्क मोठा विचित्र आहे. पुण्यातील काही प्रतिगामी माथेफिरुनी फुल्यांच्यावर १८५६ साली जे दोन मारेकरी घातले होते, त्यापैकी

एक धोंडिबा रोडे होते. गरिबांच्या उधारासाठी मृत्यूलाही धीरगांभीरपणे सामोरे जाणाऱ्या जोतिरावाच्या अविचल, निर्भय मृत्युंजयी व्यक्तिमत्त्वाने भारावलेले धोंडिबा पुढे त्यांचे एकनिष्ठ शिष्य, जीवलग मिळ अंगरक्षक व कौटुंबिक स्नेही बनले. आयुष्यभर ते सत्यशोधक समाजत्वाप्रमाणे लोकजागृती व प्रबोधन करीत राहिले. तात्यासाहेब हे त्यांचे चिरंजीव. ते बालपनापासून धीट व विद्रोही होते सुरुवातीस ब्राह्मणांच्या प्रभावातून त्यांनी खुद फुल्यांनाही भरसभेत विरोध केला होता. त्यांच्यामधील निर्भयता, धाडस, अस्वस्थापाने पाहून फुल्यांनी भाकीत केले होते की, "आपल्या पाठीमागे हा सत्यशोधक समाजाचा पुढारी बनून समाजाचे काम शिरावर घेवून चांगले चालवील." (नरके, १९९३: ७३-७५) तात्यासाहेब रोडे पुढे सत्यशोधक समाजाचे मोठे नेते झाले. सावित्रीबाईंनी आयुष्यभर समाजाचा संसार केला.

सावित्रीबाई रोडेचा सासरचा परिवार सुशिक्षित, सामाजिक कार्यात अग्रेसर व सत्यशोधकी होता. तात्यासाहेब हे पोलीस खात्यात नोकरीस होते. ते पुढे जमादार हुद्यार्पण्यत पोहोचले. सावित्रीबाईंचे ही चांगले शिक्षण झाले होते. त्या बुद्धीमान, अभ्यासूचितनशील, बुद्धिवादी होत्या असे त्यांच्या उपलब्ध लेखनावरून दिसते. (दीनमित्र, २१ जुलै, १९१५) त्यांचे घर ७१०, भवानी पेठ, पुणे येथे होते. १९२२ नंतर ते शुक्रवार पेठेतील पोलीस वसाहतीत गेले. म.फुल्यांच्या परिसरात व सत्यशोधकांच्या बालेकिल्ल्यात ते राहत होते. कौटुंबिक तसेच भोवतालच्या सत्यशोधकीय वातावरणामुळे सावित्रीबाईंना वास्तवाच्या आकलनाची चिकित्सक अन्वेषक दृष्टी प्राप्त झाली. वैचारिक बैठक व कामाची दिशा पक्की झाली. एन उमेदीच्या, जडणघडणीच्या काळात त्यांच्यावर सत्यशोधकीय विचारांचा खोलवर संस्कार झाला त्यामुळे पुढे त्या आयुष्यभर कसलीही फिकीर न करता 'मिशनरी' वृत्तीने समाजसुधारणेसाठी समर्पित भावनेने कार्य करीत राहिल्या.

सत्यशोधक समाजाचे नेतृत्व

सावित्रीबाई रोडे सत्यशोधक समाजाच्या कार्यात केव्हापासून सहभागी झाल्या याची नेमकी माहिती उपलब्ध होत नाही. मुकुंदारव पाठील यांनी त्यांच्यावर लिहिलेल्या एका स्फुटावरून त्या १९०९-१९१० पासून सत्यशोधक समाजाचे काम करीत होत्या असे म्हणता येते. (दीनमित्र, २८ जून, १९२२) सासरच्या सत्यशोधकीय वातावरणामुळे त्या विवाहानंतर समाज कार्यात सहभागी झाल्या. त्यांच्या विवाहपूर्व जडणघडणीची व कार्याची माहिती उपलब्ध होत नाही.

म. फुल्यांनी १८७३ साली पुण्यामध्ये भवानी पेठेत स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजाच्या मूळ शाखेच्या १९१४ साली सावित्रीबाई रोडे सेक्रेटरी पदावर पोहोचण्यापूर्वी त्या काही काळ समाजात कार्यरत होत्या असे अनुभान करता येते. त्यांची क्षमता, समाजनिष्ठा, कार्य, नेतृत्वगुण यांच्यामुळे सत्यशोधक समाजाच्या सेक्रेटरी झाल्या. कार्यकारिणीमध्ये त्या एकमेव महिला होत्या. सत्यशोधक समाजाच्या परिषदांना १९११ पासून सुरुवात झाली. २५ व २६ एप्रिल, १९१४ रोजी सासवड येथे चौथी परिषद झाली. त्यासाठी गठित विषय नियामक समितीच्या त्या एकमेव महिला सदस्य होत्या. (माळी, २०००: २६०) सावित्रीबाई फुल्यांच्यानंतर सत्यशोधक समाजाच्या शीर्षनेतृत्वस्थानी फक्त सावित्रीबाई रोडे पोहोचल्या होत्या. सावित्रीबाई फुल्यांच्याप्रमाणे त्यांनाही याची किंमत मोजावी लागली असेल पण त्याचे तपशील आज उपलब्ध नाहीत.

सत्यशोधक समाजाच्या संघटनात्मक, धोरणात्मक, विचारव्यूहात्मक निर्णय प्रक्रियेमध्ये त्यांचा सहभाग होता. सत्यशोधक परिषदामध्ये लोकजागृतीबोर कार्यविचाराची दिशा स्पष्ट करणाऱ्या निबंधाचे वाचन केले जात असे. सासवडच्या परिषदेमध्ये त्यांचा 'शिक्षण' या विषयावरील निबंध परिषदेचे अध्यक्ष नारायणराव पवार (सिलोन) यांच्या पत्नी सौ. गजराबाई पवार यांनी वाचला होता. (माळी, २०००:२६२) परिषदेला दोन रुपयांची देणारी देऊ त्या तनमनधनाने सहभागी झाल्या होत्या. अहमदनगर येथे ११ व १२ मे १९२५ रोजी सत्यशोधक समाजाची पाचवी परिषद अणासाहेब लट्ठे यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली. त्यावेळी सावित्रीबाईचा 'विद्या शिकल्याचे फायदे' या विषयावरील निबंध मारुतीराव काळुजी गायकवाड यांनी वाचून दाखविला. हा निबंध 'दीनमित्रमधून' प्रसिद्ध झाला असून त्याचा एकच भाग अूर्णाविष्ट आज उपलब्ध आहे. सदर भागामध्ये ब्राह्मण जातीची उत्पत्ती व ब्राह्मण कोणास म्हणावे याची सप्रमाण मांडणी केली आहे. डॉ. रमेंद्रलाल मित्र, डॉ. भांडारकर, रा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांची मते उघस्त करून ब्राह्मण हे मूळचे हिंदुस्थानातील नाहीत असे म्हटले आहे. डॉ. विल्सन यांनी विशद केलेल्या ब्राह्मणांच्या अठरा पोटजार्तीचा निर्देश केला आहे. ब्रह्मांडपुराण, सह्याद्रीखंड, स्कंदपुराण आदी ग्रंथातील श्लोक व आधार देऊन ब्राह्मणांच्या उत्पत्तीचे स्पष्टीकरण केले आहे. जीव, देह, वर्ण, कर्म वगैरेवून 'ब्राह्मण' ठरत नसल्याचे सांगून 'ब्रह्म जाणणारा तो ब्राह्मण' या मतावा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. (दीनमित्र १ जुलै, १९१५) निबंधाच्या उपलब्ध भागावरून सावित्रीबाईचा धर्म, शास्त्रपुराणादी ग्रंथांचा अभ्यास, संशोधनपर लेखनसाठी व्यासंग, चिंतन, संस्कृत, इंग्रजी वाचन, भाषाप्रभुत्व, साधार तर्कशुद्ध विवेचन प्रौढ, परिपक्व लेखनशैली यांचा प्रत्यय येतो. कृतीला महत्त्व देणाऱ्या सावित्रीबाईना या परिषदेस पाच रुपयांची देणारी दिली होती. (माळी: २०००: ३२१) 'दीनमित्र'चे संपादक मुकुंदराव पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली कन्हाड येथे सत्यशोधक समाजाचे नववे अधिवेशन ३१ डिसें., १९१९ व १ जाने., १९२० रोजी संपन्न झाले. यावेळी सावित्रीबाईच्या निबंधाचे वाचन रामचंद्रराव वंडेकर यांनी केले. निबंध 'चटकदार' असल्याचा अभिप्राय मुकुंदराव पाटील यांनी दिला आहे. (दीनमित्र १४ जानेवारी, १९२०)

सत्यशोधक समाजाची विस्कटलेली घडी बसवण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. समाजाला घटनाबद्द, संघटनात्मक रूप देण्यासाठी १९१९ साली मध्यवर्ती पातळीवर 'सत्यशोधक समाज प्रतिनिधी सभा' स्थापन करण्याचा प्रयत्न झाला. त्याचा मसुदा सावित्रीबाई रोडे, कमलाबाई जाधव, भास्करराव जाधव, मुकुंदराव पाटील, वालचंद कोठारी, आणासाहेब लट्ठे, रघुनाथ बनकर, महंत ज्ञानगिरीबुवा, गोविंदाव ससाणे, मो. तु. वासखेडे, ह. ल. चव्हाण या प्रमुख सत्यशोधक नेत्यांनी जाहीरपणे प्रसिद्ध केला होता. (दीनमित्र ३० एप्रिल, १९१९) सत्यशोधक चलवळीच्या बैठका, निर्णयप्रक्रियामध्ये त्यांचा सहभाग होता. राजर्षी शाहू महाराजांच्या निधनानंतर (१९२२) राजाराम महाराजांच्या राज्यारोहण समरंभास जाणाऱ्या सत्यशोधक शिट्टमंडळामध्ये त्यांचा समावेश होता. (दीनमित्र ७ जून, १९२२) सावित्रीबाईच्या नेतृत्वाखाली सत्यशोधक समाजाचा ज्युबिली उत्सव २४ सप्टेंबर, १९२३ रोजी पुण्यात करण्यात आला. त्यावेळी गोरगरिबांना जेवण देण्यात आले. म. फुले यांचे चरित्र, ज्युबिली उत्सव का करावा, सत्यशोधक समाजाची तत्त्वे वगैरे विषयावर पंडित कोल्हे, डॉ. नवले, १ ऑक्टो. १९२३

सावित्रीबाई प्रसारमाध्यमांना वृत्त देण्याचे काम स्वतः करीत. मुकुंदराव पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबईस झाले. त्यावेळी समाजाच्या केंद्रीय कार्यकारिणीमध्ये त्यांचा समावेश करण्यात आला. अधिवेशनानिमित्त सत्यशोधक चलवळीतील जेष्ठ नेते व कार्यकर्ते यांचा गौरवपूर्ण नामोळेख करणारे पत्रक प्रसिद्ध केले होते. त्याचा समारोप करताना म्हटले होते, 'सावित्रीबाई रोडे वैरे विव्दान आणि निःपक्षपाती मंडळी मिळाल्यामुळे सत्यशोधक समाजरूपी लावलेल्या रोपट्याची फळे हिंदुस्थानपर पसरून समाजाचा जोराने फैलाव झाला आहे' (दीनमित्र, ५ मार्च, १९३०) या पत्रकात राजर्षी शाहू महाराज, भास्करराव जाधव, भीमराव महामुनी, मुकुंदराव पाटील आदी थोर सत्यशोधकांच्या परंपरेमध्ये सावित्रीबाई रोडेंचा समावेश केला आहे.

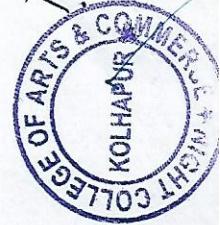
सावित्रीबाई रोडे १९१४ ते १९२७ याकाळात पुणे सत्यशोधक समाजाच्या सेक्रेटरी होत्या. १९२७ नंतरही त्या कार्यरत होत्या असे उपलब्ध संदर्भानुसार समजते. त्यांनी आपल्या कार्यकाळात लोकजागृती, शिक्षणप्रसार, प्रबोधन, लोकांच्या समस्यांचे निराकरण, संघटन असे विविध प्रकारे कार्य केले. पुणे जिल्हातील भिमथडी आणि इंदापूर तालुक्यात दुष्काळ पडला होता. त्यावर सावित्रीबाई रोडेंनी सत्यशोधक समाजाचा पिपोर्ट तयार केला. सत्यशोधक समाजाच्या वरीने लोकांना मदत करण्याचे काम केले. यासाठीच्या सबजेक्ट कमिटीमध्ये सावित्रीबाईचे नाव पहिले होते. (पवार बा.ग. २००९ : ४६) सावित्रीबाईच्या प्रभावामुळे सत्यशोधक चलवळीचे रामोशी समाजाकडे लक्ष गेले. उमाजी नाईक यांच्या स्मृतिदिनानिमित्त पुणे सत्यशोधक समाजाच्या वरीने ९ फेब्रुवारी, १९२६ रोजी एक कार्यक्रम बळवंतराव कोल्हे यांच्या अध्यक्षतेखाली झाला. सावित्रीबाई रोडे, मारुतीराव गायकवाड, जंगलीराव जाधव, आदीनी मार्गदर्शन केले. (दीनमित्र, १७ फेब्रुवारी, १९२६)

सावित्रीबाई रोडेंच्या कार्याचा व नेतृत्वागुणांचा विचार केल्यास ते असामान्य ठरते.

सत्यशोधक उपदेश

सत्यशोधक समाजाचे प्रमुख तत्त्व धार्मिक क्षेत्रातील मध्यस्थांचे - पुरोहितशाहीचे उच्चाटन- होते. सामान्य जनसम्हांच्या मानसिक गुलामगिरीचा व धर्मधिष्ठित शोषणाचा पुरोहितशाही, ब्राह्मणी कर्मकांडे व मध्यस्थ यांना बाजूला सारूप नवतःचे विधी शक्यतो स्वतः करण्याचा बुद्धीवादी उपक्रम सुरु केला. ज्यांना स्वतः विधी करणे अशक्य आहे, त्यांना सत्यशोधक पुरोहित मदत करीत. ते बहुजन समाजातील असत. ते कोणत्याही प्रकारचे कर्मकांड करीत नसत व त्यांना दक्षिणा दिला जात नसे. कोल्हापूरला शाहू महाराजांनी श्री शिवाजी क्षत्रिय वैदिक शाळेची स्थापना (१९२०) करून बहुजन समाजातील पुरोहित तयार केले. सत्यशोधकांनी 'घरचा पुरोहित' (भास्करराव जाधव), 'स्वयंपुरोहित' (मो.तु. वासखेडे) यासारखी पुस्तके प्रकाशित केली. सत्यशोधक उपदेशक, प्रचारक तसेच पर्यायी धार्मिक विधीचे प्रशिक्षण देणारे वर्गीही होते. हजारो वर्षांच्या ब्राह्मणी पुरोहितशाहीच्या निरंकुश मक्तेदारीतून मुक्ततेचा हा एक क्रांतिकारी प्रयत्न होता. ब्राह्मणी पुरोहितशाहीचा सर्वाधिक बळी ठरलेला शेतकीरी, कष्टकरी जनसमूह यांच्ये सहभागी होता हे विशेष. सावित्रीबाई रोडे या सत्यशोधक उपदेशक, प्रचारक होत्या. त्या सत्यशोधकीय पद्धतीने धार्मिक विधी करीत. मुलांना स्वतः पर्यायी विधी करण्याचे शिक्षण

Chapter in Book

सरोजिनी बाबर

कार्य, संशोधन आणि लेखन

संपादक
वैशाली प्रशांत भोसले

सरोजिनी बाबर : कार्य, संशोधन आणि लेखन

Sarojini Babar : Kary, Sanshodhan ani Lekhan

संपादक : वैशाली प्रशांत भोसले

प्रथमावृत्ती : मार्च, २०२०

मुख्यपृष्ठ : <http://sarojinibabar.com/> या संकेतस्थळावरून

मूल्य : १००/-

प्रकाशक : डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर,
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,
कोल्हापूर.

मुद्रक : श्री. भूषण पाटील,
अधीक्षक,
शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,
कोल्हापूर, ४१६००४

ISBN : 978-93-5408-082-1

Copyright © Shivaji University, Kolhapur

Views expressed in this book are entirely of the **author** and do
not represent the opinions or thoughts of the **publisher**.

डॉ. सरोजिनी बाबर यांच्या
कार्यकर्तृत्वाला समर्पित

अंतरंग

● शुभ संदेश	
● मा. कुलगुरुचे मनोगत	
● प्रस्तावना	७
१. लोकसाहित्य ही ज्ञानव्यवस्था - राजन गवस	१५
२. 'माझी अक्का' - कुमुदिनी पवार	२६
३. ज्ञानगंगेच्या काठावर सत्तेची वस्ती - प्रकाश पवार	३५
४. लोकसंस्कृतीच्या भाष्यकार - रणधीर शिंदे	४०
५. लोकसाहित्याचे संकलन आणि कार्य - नीला जोशी	४९
६. सरोजिनी बाबर यांचे ललित साहित्य - सुप्रिया जोशी	६५
७. समाज शिक्षण माला - अरुण शिंदे	८२
८. लेखक परिचय	९८

समाज शिक्षण माला

अरुण शिंदे

कृ. भा. बाबर आणि डॉ. सरोजिनी बाबर (१९२०-२००८) यांच्या 'समाज शिक्षण माला' या मासिकाचे स्वरूप, वाटचाल, त्यामधील लेखन, 'माले' चे वाढमयीन कार्य व योगदान यांच्यासंबंधी काहीएक मांडणी करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिंबामध्ये केलेला आहे. अभ्यासविषयाच्या मांडणीच्या सोयीसाठी 'माले'मधील लेखनाचे विषयवार वर्गीकरण केले असून ते काटेकोर नाही. तसेच मालेच्या उपलब्ध झालेल्या अंकांच्या आधारे सदर मांडणी केलेली आहे.

'समाज शिक्षण माले'चे स्वरूप व वाटचाल

कृ. भा. बाबर हे विसाव्या शतकातील एक समाजसुधारक, शिक्षक, शिक्षणतज्ज्ञ, लेखक, संपादक असे चतुरस्त व्यक्तिमत्व होते. सरकारी नोकरीमुळे त्यांच्या वागण्या बोलण्यावर व लेखनावर बंधने येत होती. म्हणून त्यांनी नोकरीचा राजीनामा देऊन स्वतःला समाज प्रबोधनाच्या कार्यास वाहून घेतले. त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी भेट म्हणून दिलेले साडेचार हजार रूपये व पदरचे पाचशे रूपये अशा एकूण पाच हजार रूपयांच्या भांडवलावर त्यांनी 'समाज शिक्षण माला' हे नियतकालिक सुरु केले. 'माले'चा पहिला अंक २० ऑक्टोबर, १९५० रोजी 'दसरा दिवाळी' या नावाने प्रकाशित झाला. त्यावेळी काही लोकांनी अशा प्रतिक्रिया व्यक्त केल्या की, 'चार दोन पुस्तक नियमानं काढून दाखवा मग बघू, हे काम भारी अवघड आहे. वर्गणी कोण दर्इल? मालेची पुस्तके वाचतो कोण?' (स्परणिका, १९९२ पृ. क्र. ७). परंतु कृ. भा. बाबर यांनी, 'ठरली गोष्ट मी फिरवीत नाही. माघार तर मुळीच घेत नाही. आम्ही प्रयत्नांची शिक्षण करू.

पहा तुम्ही.' अशी कणक्कर भूमिका घेतली (मनोगत, अंक क्र. ४५०). पुढे त्यांनी 'समाज शिक्षण माला' आमरण चालविलीच; त्यांच्यानंतर त्यांच्या कन्या डॉ. सरोजिनी बाबर यांनी ती १९९६ पर्यंत चालविली.

'समाज शिक्षण माले' च्या पहिल्या अंकापासून ते ५५० व्या अंकापर्यंत डॉ. सरोजिनी बाबर यांनी संपादिका म्हणून काम केले. मालेचे व्यवस्थापन व संपादन करण्याचे मोठे अवघड काम सरोजिनी बाबर व त्यांच्या भगिनी कुमुदिनी पवार, शरदिनी मोहिते यांनी मोठ्या निष्ठेने व यशस्वीपणे केले. प्रत्येक महिन्याच्या २० तारखेला अंक प्रकाशित होत असे. 'माले'तील सर्वांत छोटे पुस्तक २६ पानांचे आहे. तर सर्वाधिक पृष्ठांचा अंक १४४ पानांचा आहे. १९५० ते १९९६ या काळात एकूण ५५० अंक अखंडपणे प्रसिद्ध झाले. प्रत्येक अंकामध्ये एका लेखकाने एका विषयावर लेखन केले आहे. प्रत्येक अंकामध्ये लेखाविषयी संपादकीय आहे. 'इकडे तिकडे' हे सदर बातम्यांच्या स्वरूपात आहे. ३४० व्या अंकापासून 'मननीय विचार', 'वाचण्याजोगे थोडेसे' ही सदरे चालू झाली. मालेची वार्षिक वार्षिक प्रारंभी रु. ३.५० होती. मुख्यपृष्ठावरील व आतील चित्रे आकर्षक आहेत. आनंद मुद्रणालयाने उक्तृ॔ छपाईद्वारे मजकूरही उत्तम स्वरूपात साकारलेला आहे. काही अंक सचित्र आहेत, जाहिरातीद्वारे आर्थिक पाठबळ मिळविलेले आहे. महाराष्ट्र साहित्य परिषद, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ वगैरे संस्थांनी आर्थिक मदत केली. उद्योगपती श्री. शंतमुराव किलोस्कर व श्री. बी. जी. शिंके यांनी जाहिरातीद्वारे आर्थिक मदत केली. १९६९ साली मालेचा ट्रस्ट केला गेला. 'माले'च्या व्यवस्थापनाची आर्थिक परिस्थिती कठीण होत गेल्यामुळे अंक क्र. ५५० नंतर प्रकाशन स्थगित करण्याचा निर्णय झाला. २० जुलै, १९९६ च्या अखेरच्या अंकाच्या प्रकाशनानंतर 'समाज शिक्षण माला' बंद करण्यात आली.

'समाज शिक्षण माले'च्या रौप्य महोत्सवी अंकामध्ये (२८९) सरोजिनी बाबर यांनी 'माले'च्या वाटचालीचा आढावा घेतला आहे. 'सर्वसामान्यांना लेखन वाचनाची गोडी लागावी आणि सर्व प्रकारचे ज्ञान त्यांना सोप्या भाषेत उपलब्ध करून देता यावे, या हेतूने मालेपासून प्रारंभ झाला' (१९५०). मालेचे ध्येयधोरण लोकांच्या पसंतीला उतरलेले आहे. मालेच्या पुस्तकांनी सामान्य शेतकऱ्यांपासून

कर्तृत्ववान मराठा स्त्रिया

संपादक:
विजय चोरमारे

कर्तृत्ववान मराठा स्त्रिया
Kartrutvavan Maratha Striya
संपादक : विजय चोरमारे
Editor : Vijay Chormare

ISBN: 978-81-939588-1-0

सर्व हक्क :
अस्मिता विजय चोरमारे

पहिली आवृत्ती
जुलै, २०२०

प्रकाशक
विजिगीषा प्रकाशन
फ्लॅट नं. ४, राजमती अपार्टमेंट,
ताराबाई पार्क, कोल्हापूर.
संपर्क : ९६२३२७७१११
E mail : vijigisha.media@gmail.com

मुख्यपृष्ठ व आतील चित्रे
संजय शेळार

मुद्रक
भारती मुद्रणालय
८३२ ई, शाहूपुरी, ४ थी गल्ली,
कोल्हापूर ४१६००१
फोन : (०२३१) २६५४३२९

किंमत : रु. ३७५/-

अनुक्रम

संपादकीय	६
१ इतिहासाला कलाटणी देणाऱ्या जिजाबाई	३९
२ स्वराज्यहितींपी येसूबाई	४१
३ स्वातंत्र्यसौदामिनी ताराबाई	५३
४ पेशव्यांच्या तडाख्यातून राज्य वाचविणाऱ्या करवीरकर महाराणी जिजाबाई	५१
५ पहिल्या सरसेनापती उमाबाई दाभाडे	९१
६ भारतीय स्वीवादाचा सत्यशोधकीय आवाज ताराबाई शिंदे	१०१
७ पहिल्या महिला संपादक तान्हुबाई बिजें	१३३
८ आद्य स्त्रीडॉक्टर कृष्णबाई केळवकर	१४७
९ स्वरदेवता सुंदराबाई जाधव	१६५
१० दुर्लक्षित वाड्मयसेविका आनंदीबाई शिर्के	१७९
११ क्रांतिमाता लक्ष्मीबाई नायकवडी	१९५
१२ गानहिरा हिराबाई बडोदेकर	२०९
१३ क्रांतिवीरांगना इंदूताई पाटणकर	२२१
१४ सत्यशोधक शारदाबाई पवार	२३९
१५ कर्तृत्वशालिनी विमलाबाई बागल	२५१
१६ लोकसाहित्याच्या उपासक डॉ. सरोजिनी बाबर	२५९
१७ खानदेशी रणरागिणी लीलाताई पाटील	२७७
१८ संगीतअलंकार जयमाला शिलेदार	२८५
१९ क्रांतिकारक हौसाताई पाटील	२९३
२० पहिल्या महिला शाहीर अनुसयाबाई शिंदे	३०९
● लेखक परिचय	३१६

सहा

भारतीय स्त्रीवादाचा सत्यशोधकीय आवाज ताराबाई शिंदे

प्रा. डॉ. अरुण शिंदे

१

ताराबाई शिंदे या आधुनिक भारतातील एक महत्वाच्या स्त्रीवादी लेखिका मानल्या जातात. भारतीय समाजातील स्त्रियोचा धार्मिक व सामाजिक दर्जा, एकोणिसाच्या शतकामध्ये ब्रिटिश वासाहतिक सत्तेचे भारतातील विविध क्षेत्रांवर झालेले परिणाम, हिंदू धर्मातील जातिव्यवस्था, रुढीपरंपरा, सुधारणा चळवळी, म. फुले व सत्यशोधक समाजाचे कार्य, सुधारक व सनातनी यांच्यामध्ये विविध पातळ्यांवर झालेले संघर्ष, स्त्रीसुधारणेचा ऐरणीवर आलेला प्रश्न व त्यावरील अनुकूल-प्रतिकूल प्रतिसाद, बहुजन समाजातील स्थितिशीलता, निरक्षरता यांसागरच्या अनेक बाबींच्या पाश्वर्भूमीवर ताराबाईचे व्यक्तिमत्त्व व लेखन समजून घेतले पाहिजे.

ताराबाईचे वडील बापूजी हरी शिंदे हे बुलडाण्याचे. ते अकोटंट म्हणून नोकरी करीत होते. म. फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाचे ते सभासद होते (पाटील, १९२५ : ५९). ताराबाईचे वडील डेप्युटी कमिशनरच्या कार्यालयात हेडकूर्कच्या हुद्यावर नोकरीला होते, असे विलास खोले यांनी नोंदविले आहे (खोले, १९९७ : ५८). त्यांचे घराणे पिढीजात श्रीमंत. बुलडाण्यास मोठा वाढा होता. त्यांना चार मुले व ताराबाई या एकच कन्या. त्यांच्या एका मुलाचे नाव मार्टिंगाव. स. गं. मालशे यांनी ताराबाईचा जीवनकाल इ. स. १८५० ते १९१० असा अंदाजे ठरविला आहे. त्यासाठी त्यांनी काही व्यक्तीनी दिलेल्या माहितीचा आधार घेतला आहे (मालशे, १९७५ : प्रस्ता. २, ३). ताराबाईच्या कालनिश्चितीसंदर्भात तत्कालीन विश्वसनीय पुरावे आजपर्यंत उपलब्ध झालेले नाहीत. त्यामुळे मालशे यांनी सुचविलेला काल ढोवळमानाने विचारात घेण्यास हरकत नाही.

मानविकी

गोविंदराव सासने यांच्या आठवणी

१८५४-१८६५

संपादक
डॉ. रणधीर शिंदे

गोविंदगाय सासने यांच्या आठवणी

प्रकाशक : डॉ. व्ही. डी. नादवळकर,
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोलहापूर.

◎ सर्व हक्क प्रकाशकाधिन

प्रती : ₹ ०००

मुद्रक : श्री. भूषण पाटील,
अधीक्षक,
शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,
कोलहापूर - ४१६००४.

प्रथमावृत्ती : २३ एप्रिल, २०२१
(महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे जयंती)

मुख्यपृष्ठरचना : शिवाजी विद्यापीठ, मुद्रणालय, कोलहापूर

मूल्य : ₹. ४०/-

अंतरंग

- मा. कुलगुरुंचे मनोगत
- प्रस्तावना
- सामाजिक, शैक्षणिक व दलितोद्धारक गुरुवर्य
के. आबासाहेब सासने - भाऊसाहेब सूर्यवंशी
- गुरुवर्य गोविंदराव सासने - छाया घोडके
- गुरुवर्य गोविंदराव सासने यांचे जीवनदर्शन - प्रतापराव शिंदे
- गुरुवर्य गोविंदराव सासने मास्तर - सी. स. सरपाटील
- समाजकार्याची आच असलेले आमचे आजोबा - आनंदराव सूर्यवंशी
- गुरुवर्य गोविंदराव सासने - अरुण शिंदे
- परिशिष्टे
  १. माधवराव बागल
  २. सासने यांचे एक शिष्य
  ३. महर्षी शिंदे यांचे पत्र
  ४. काढंबरी अर्पणपत्रिका
  ५. निधन वार्ता
  ६. लेखक परिचय

गुरुवर्य गोविंदराव सासने

अमण शिंदे

कोल्हापूरच्या मध्यवर्ती बसस्थानक परिसरामध्ये सासने मेदान आहे. तसेच महानगरपालिकेचे गोविंदराव सासने विद्यालय आहे. कोण होते हे गोविंदराव सासने? कोल्हापुरातील आजच्या पिढीला त्यांची फारशी माहिती नाही.

गोविंदराव सासने यांचा जन्म इ. स. १८७२ साली झाला. त्यांचे वडील नानासाहेब हे कोल्हापूर संस्थानामध्ये फौजदार होते. त्यांचे शालेय शिक्षण कोल्हापुरात झाले. फर्युसन कॉलेजमधून ते बी. ए. झाले. मराठी, इंग्रजी व संस्कृत भाषांवर त्यांचे प्रभुत्व. महर्षी वि. रा. शिंदे हे त्यांचे महाविद्यालयातील सहाध्यायी. म. शिंद्यांच्या रोजनिशीमध्ये या दोघांच्या 'कॉलेज लाईफ' मधील अनोखे भावबंध आले आहेत. उमलत्या मनांना व मेंदूना घडविणारा शिक्षकीपेशा त्यांनी जाणीवपूर्वक पत्करला. राजाराम हायस्कूलचे ते मुख्याध्यापक

ବ୍ୟାକିଲି ଚାରି

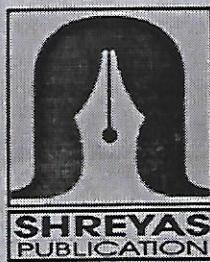

ଡ୍ର. ରାଧିର ସଲିମ ଶାରୀ

श्रद्धांचे मोती

डॉ. ताहीर सलीम शारी

एम.बी.ए., एम.फील., पी.एच.डी., डी.लीट.
पीजीडीटीटीई, पीजीडीएमसीई, डी.सी.एफ.ए., डीएमएम,
(सीसीडील-यूके), डीआयएम (ईओयू), डीआयबीएम (ईओयू)

शब्दांचे मोती

© लक्ष्मी काहीर झारी
गुल-सारा, सी.एस.नं. २८३८, ब-११, प्लॉट नं. ११,
विश्वास को-ऑप. हॉसिंग सोसायटी,
सिरत मोहल्ता, सुभाषनगर, कोल्हापूर, महाराष्ट्र ४१६ ०१२.
भ्रमण्यनी - ७३८५०८६३१५.

■ ■ ■

आयासबीएन नं. : ९७८-८१-९४९८०२-०-९

■ ■ ■

प्रथम आवृत्ती : जून २०२१

मूल्य रु. १५०/-

■ ■ ■

प्रकाशक

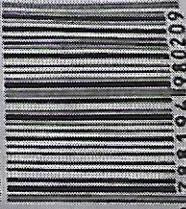
श्रेयस पढिकेशन, औरंगाबाद,
उत्कर्ष रो-हाउस नं.ई-२, सारा हार्मोनी, कांचनवाडी,
औरंगाबाद-४३१००९.
संपर्क क्र. ९४२२२४३९०५

■ ■ ■

मुद्रक व अक्षरजुळणी

श्रीअंगी, राजारामपुरी, कोल्हापूर ४१६ ००८.
संपर्क : ९१४६८७९७९४५, ८९०७९४३४६४

ISBN 978-81-949802-0-9

9 788194 980209

प्रस्तावना...

प्रयत्नवादाचा स्वर अभिव्यक्त करणारी कविता

डॉ.ताळीक झाकी हे जाणकार वाचक, संवेदनशील व प्रतिभावंत कवी आहेत. आषा आणि साहित्य हा त्यांचा आसथेवा विषय. शालेय शिक्षणापासूनच वक्तृत्व स्पर्धाच्या निमित्ताने घौफेक वाचनाबोबक्रद शब्दांबोबक ते सतत ब्लेट राहिले. मराठी व इंग्रजी साहित्यातील सौंदर्यस्थळांचे रसग्रहण करतानाऱ्य त्यांची सौंदर्यदृष्टी व कलात्मक अभिनवी विकसित होत गेली. संवेदनशील मनाने ओवतालची स्पंदने टिपत त्यावर यितन करीत, ती शब्दातून अंकुरत, त्यांची काव्यप्रतिभा फुलत राहिली. 'शब्दांचे नोती' या त्यांच्या पठिल्या काव्यसंग्रहामध्ये त्यांच्या भावभावनांची अनेकरंगी कपे आविष्कृत झालेली आहेत.

'शब्द' श्वास झालेला हा कवी शब्दांच्या स्वाधीन झालेला आहे. शब्दांच्या सोबतीने प्रवास करताना घुसमटलेल्या जीवाला शब्दांचाय आयार मिळाला. घनघोर अंदाशात शब्द भाऊली झाले व कवितेच्या कपाने 'छमसफर' मिळाला असे कवी नुणतो. 'शब्द' हीच जगण्याची आणि भाविष्काराची मुलभूत प्रेक्षण असल्याचे कवीक्ष वाटते.

मानवी जीवनातील सुख-दुःखांचा शोध घेताना कवीला 'नवनिर्मिती'चा साक्षात्कार झालेला आहे. आनंदाचा शोध दुःखाच्या गाभान्याशी घेऊन आयुष्याला संगीतमय बनविण्याचा भाव कवी व्यक्त करतो.

समाजाबोबद्दल येत असल्याने सामाजिक ताणेबाणे, वृत्ती-प्रवृत्ती यांचे धागेही उकलण्याचा प्रयत्न त्यांची कविता करते. स्वतःला शिष्य करण्याची अनिवार आस या कवितेच्या केंद्रस्थानी आहे. अभिव्यक्तिव शोधापासून आत्मसंबोधानापर्यंत ती प्रवास करते. अर्थात हा सांशा प्रवास शब्दांच्या साथसंगतीने होतो. शब्दांच्या नाना विभ्रमांनी, डौलदार शब्दकल्पने त्यांची कविता नटलेली आहे. शब्दांची नजाकत, हे त्यांच्या कवितेचे ब्खास वैशिष्ट्य आहे. 'स्व'चा शोध घेताना आत्मकेंद्रित व तत्वचिंतनात्मक होणारा हा कवी युवामनांच्या आवनेची नाना कपे यिनित करताना वाचकांना भिजवून टाकतो. त्यांच्या कवितेतील पावसाची प्रतिमा, आंब्याचे प्रतिक मोठे अर्थगर्भ आहे. शब्दांचे सामर्थ्य व शब्दांनी आवविश्वाचा व्यापलेला कोपका न् कोपका यांचे मोठे मनोज दर्शन त्यांच्या अनेक कवितांमधून घडते. त्यांच्या कवितेभृत्ये नवेपणाच्या खाणाखुणा जागोजाग दिसत असल्या तरी आवनांची प्रामाणिक अभिव्यक्ती ही जमेची बाजू आहे. मनातील आव-आवनांना हळूवाब जपत, प्रवंड आशावादाचा स्वब अभिव्यक्त कवणारा हा काव्यसंग्रह वाचनीय आहे, हे नवकी...!

प्रा. डॉ. अक्षय कृष्णा किंदे
साह्योगी प्राध्यापक,
मराठी विभागप्रमुख,
गांडी कॉलेज ऑफ आर्ट्स
झॅंड कॉर्सर्स, कोल्हापूर

जुन्या कागदपत्रातून उभ्या

रा. ना. चव्हाण

जुन्या कागदपत्र

कामगार नेवे श्राव्याची पार्सिम्यां

रा. ना. चव्हाण

यांच्या निवाणानंतरची मन्यशोधक
चळवळीची स्थिती व गती

रा. ना. चव्हाण

प्रणत्र राजकीय पक्षाचा उदय व अस्ते
रा. ना. चव्हाण

सत्यशोधक

चळवळीतील

शाह महाराजांना शाप !

रा. ना. चव्हाण

कागदपत्रे

सत्यशोधक बाबूराव यादव

मुलुख मेदान तोफ

• रा. ना. चव्हाण •

जुनी

कागदपत्रे

मासी रु. श. च्या एप्रिल - मे - जून १७ च्या आठवडा

यादव (कोल्हापूर) याच्यातरांची अल्प-

१३०० च्या अंकात सापडलेली दिली होती

यी एप्रिल होते. आता त्यात मुदील भर घालता येते

यी मासीची चालन देणे शक्य नाही आहे.

यी एप्रिल च्याचा याच्या बाबूराव यादव नाहीला होते. यादव ना

होते काळी याच्या याच्या बाबूराव यादव नाहीला होते.

सत्यशोधक समाज-परिषद, अहमगढे

संग्राहक व लेखक

रा. ना. चव्हाण

जुनी कागदपत्रे :

के. डॉ. मंतूजी रामजी लाड - एक आदमी
पत्र : < अविद्यार १९१६

रा. चव्हाण

पुरेगामी
सत्यशोधक

प्रादृष्ट यांची निवाणी आवाज व विद्या
मंतूजी लाड दै एक आदमी आवाज
याच्या वा. व्यापार आवाज आवाज
आवाज व तीव्र आवाजी आवाज आवाज
आवाज व तीव्र आवाजी आवाज आवाज
आवाज व तीव्र आवाजी आवाज आवाज

प्रा. डॉ. अरुण शीन्दे वांगो सत्त्वेह
रमेश चव्हाण, पुणे
२९.०३.२०२१

सत्यशोधक चळवळीतील जुनी कागदपत्रे

•
संग्राहक व लेखक
रा. ना. चव्हाण

•
संपादक
रमेश चव्हाण

रा. ना. चव्हाण प्रतिष्ठान, वाई
अक्षर श्रद्धांजली, पुष्प : ४२

रा. ना. चव्हाण प्रतिष्ठान, वाई, अक्षर श्रद्धांजली पुस्त्र : ४२

सत्यशोधक चळवळीतील जुनी कागदपत्रे

© संपादक व प्रकाशक : रमेश रा. चव्हाण
७-अ/६, पश्चिमानगरी, कोथरुड, पुणे-४११०५२
भ्रमणध्वनी : ९८६०६०११४४
ईमेल : rameshchavan299@gmail.com

अक्षररचना । प्रीती गोखले, पुणे
मुद्रक । प्रतिमा ऑफसेट, कोथरुड, पुणे
मुख्यपृष्ठ । मिलिंद जोशी, अनुपम क्रिएशन्स, पुणे
प्रथमावृत्ती । ११ एप्रिल २०२१
महात्मा जोतीबा फुले जयंती

एकूण पृष्ठे : ३०४
मूल्य : ३५०/-

अनुक्रम

संपादकीय : रमेश चव्हाण | आठ
प्रस्तावना : डॉ. अरुण शिंदे | बारा

१. १) रा. रा. जोतीराव गोविंदराव फुले यांचा मृत्यू
(‘ज्ञानोदय’ १८९०) | १
२) बाबा पदमनजी ‘अनुभवसंग्रह’ १८९५ | ३
३) महार, मांग इ. लोकांस विद्या शिकवण्याकरिता मंडळी
(‘ज्ञानोदय’ १५ सप्टेंबर १८५३) | ४
४) अतिशूद्धादिकांस विद्या शिकविषयाविषयीची मंडळी, ‘ज्ञानोदय’
(१५ सप्टें, १८५३) मधील उतारा | ५
२. सत्यशोधक समाज परिषद, अडगांव | ७
३. कामगार वर्ष १ मुंबई, २६.०३.१८९२, अंक ११ | ९
४. १) सत्यशोधक समाजाचे नियम | १२
२) सत्यशोधकाष्टक | १६
५. १) रघुनाथ स्वार्मीची समाधी-पत्र | १८
२) भारतीय सत्यशोधक समाज घटना | १८
६. सत्यशोधक समाज परिषद बैठक ७ वी | २०
७. १) डॉ. संतूजी रामजी लाड | २२
२) जोतीराव गोविंदराव फुले | २५
३) विश्राम रामजी घोले | २६
४) गंगारामभाऊ म्हस्के | २६
५) नारायण मेघाजी लोखंडे | २७
६) जावजी दादाजी चौधरी | २७
८. १) सत्यशोधक बाबूराव यादव : मुलुख मैदान तोफ | २८
२) जागरूककारकर्ते वा. रा. कोठारी यांची एक आठवण | ३६
९. १) ज्ञानमित्रमालेचे नारायण बळवंत चव्हाण | ३७
२) म. गांधी यांचे एक पहिले चरित्र | ३८
३) सत्यशोधक निबंधमाला | ३८
४) भाऊशास्त्री लेले | ३९
५) परमहंसोपनिषद | ४०
६) म. फुले-म्हस्के : एक चिकित्सा | ४१
७) सार्वजनिक गणेशोत्सव आणि दीनबंधुकार लोखंडे | ४७

। संपादकीय मनोगत ।

भारतीय प्रबोधनाचा विचार प्रामुख्याने ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर सुरु होते. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानी त्यांच्या संस्कृतीत आणलेली वैचारिक आधुनिकता प्रामुख्याने पुनरुज्जीवन (Renaissance), धर्मसुधारणा (Reformation) आणि ज्ञानप्रकाशित विचारसरणी (Enlightenment) या कल्पनेवर आधारित होती. या तीन विचारसरणीचे पडसाद १९ व्या शतकातील महाराष्ट्रीय समाजधुरिणांच्या विचारसरणीत दिसून येतात. त्यातूनच पुढे आधुनिक प्रबोधनयुग अवतरलेले दिसते. हे एक प्रकारचे वैचारिक वादळ होते. त्याने भारतातील धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक परंपरांना धक्का दिला. प्राचीन भारतात भगवान गौतम बुद्ध व भगवान महावीर हे सर्वांत मोठे प्रबोधक होते, तर मध्ययुगीन काळात संतांनी प्रबोधन केले. आधुनिक प्रबोधनपर्वात धर्म-संप्रदाय आणि सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्य यांचा पुनर्विचार व पुर्नमांडणीला सुरुवात झाली. आधुनिक महाराष्ट्राच्या प्रबोधनचळवळीत चार मुख्य प्रवाह होते. त्यातील पहिला प्रवाह हा म. जोतीराव फुले व राजर्षी शाहू महाराज यांना मानणाऱ्या ब्राह्मणेतर व सत्यशोधक चळवळीचा होता, तर दुसरा न्या. रानडे यांना मानणाऱ्या प्रार्थनासमाजाचा होता. त्यात महर्षी विठ्ठल रायजी शिंदे यांचा समावेश करता येईल. तिसरा प्रवाह चिपळूणकर-टिळक-आगरकर यांचा, तर चौथा प्रवाह हा डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर यांच्या दलितमुक्ती चळवळीचा होता.

या उपरोक्त प्रबोधनचळवळीचे एक निष्ठावान अभ्यासक म्हणून रा. ना. चव्हाण महाराष्ट्रात ओळखले जातात. ते स्वतः सत्यशोधकसमाजिस्ट व प्रार्थनासमाजिस्ट होते. वाचन, निरीक्षण, मनन, चिंतन व लेखन असा प्रवास असलेल्या रा. ना. यांना बालपणी घरातील सत्यशोधक चळवळीचे संस्कार, विद्यार्थिवयात महर्षी शिंदे यांचा सहवास व संस्कार, तरुणपणी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचे साहचर्य व मैत्री लाभली. परिणामी गेल्या शतकातील प्रबोधनाचे ज्ञान विकास पावले, बुद्धिवादाची वाट मोकळी झाली. गेल्या शतकातील प्रबोधनाचा व प्रबोधनकारांचा सूक्ष्म व तौलनिक अभ्यास हा त्यांचा आवडता छंद झाला. संदर्भ मिळवून साधार लिहिण्याची सवय जडली. त्यामुळे त्यांच्या लेखनात वस्तुनिष्ठ शोधक प्रवृत्ती दिसून येते. टिपणे काढणे, आठवणी टिपून ठेवणे, जुनी कागदपत्रे व साधने जमवणे यातून चरित्रात्मक इतिहासाचे जास्ती संशोधन व्हावे, ज्यामुळे अज्ञात इतिहासावर प्रकाशज्योत टाकता येईल. आमची आई म्हणायची की, 'कागद हाच त्यांचा संसार होता.' सामाजिक इतिहासाचा शोध ते सातत्याने घेत राहिल्याने या व्यासंगातून लेखनात विषयाचे विवेचन करताना सम्यक तर्कशुद्ध शोधक दृष्टिकोण अशी लेखनशैली विकसित झाली. अनेक विषयांच्या तौलनिक अभ्यासामुळे आंतरविद्याशाखीय पद्धती त्यांच्या लेखनात आढळते. त्यांनी स्वतः

त्याचबरोबर महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासाच्या उत्खननाची अनेक क्षेत्रे व दिशा दर्शवितो, हे या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य आहे.

रा. ना. चव्हाण यांची भाषा व शैली हा एक स्वतंत्र अभ्यासविषय आहे. अतिशय साध्या, सोप्या, सुबोध भाषेत ते विषयविवेचन करतात. कोणताही आवेश, अभिनिवेश, पूर्वग्रह, पक्षपात यांचा स्पर्शही त्यांच्या मांडणीत नसतो. अत्यंत समतोल, विवेकी, संयमित लेखनाचा एक आदर्श वस्तुपाठ म्हणजे रा. ना. चव्हाण यांचे लेखन. तौलनिक, चिकित्सक विश्लेषण हे त्यांचे आणखी एक वैशिष्ट्य. व्यक्ती, संस्था, संघटना, चळवळी यांच्या कार्याचा लसावि काढून त्यांच्या गुणांचा गुणाकार करून समाजामध्ये मूल्यात्मक समूहभाव वर्धिष्णु करणे हे रा. ना. चव्हाण यांच्या लेखणीचे मुख्य प्रयोजन होते. आधुनिक, पुरोगामी विचारांवर व्यक्ती व समाजाची घडण व्हावी ही त्यांची प्रबळ आस होती. यासाठीच जुन्या कागदपत्रांचे परिश्रमपूर्वक संकलन, संशोधन, विश्लेषण करून ते वाचकांना आपल्या वैचारिक परंपरांचे भान सतत देत राहिले. आयुष्यभर अत्यंत निष्ठापूर्वक समाजप्रबोधनाचे काम तटस्थपणे व व्रतस्थपणे करीत त्यांनी प्रबोधनकार्याचा एक मानदंड निर्माण केला.

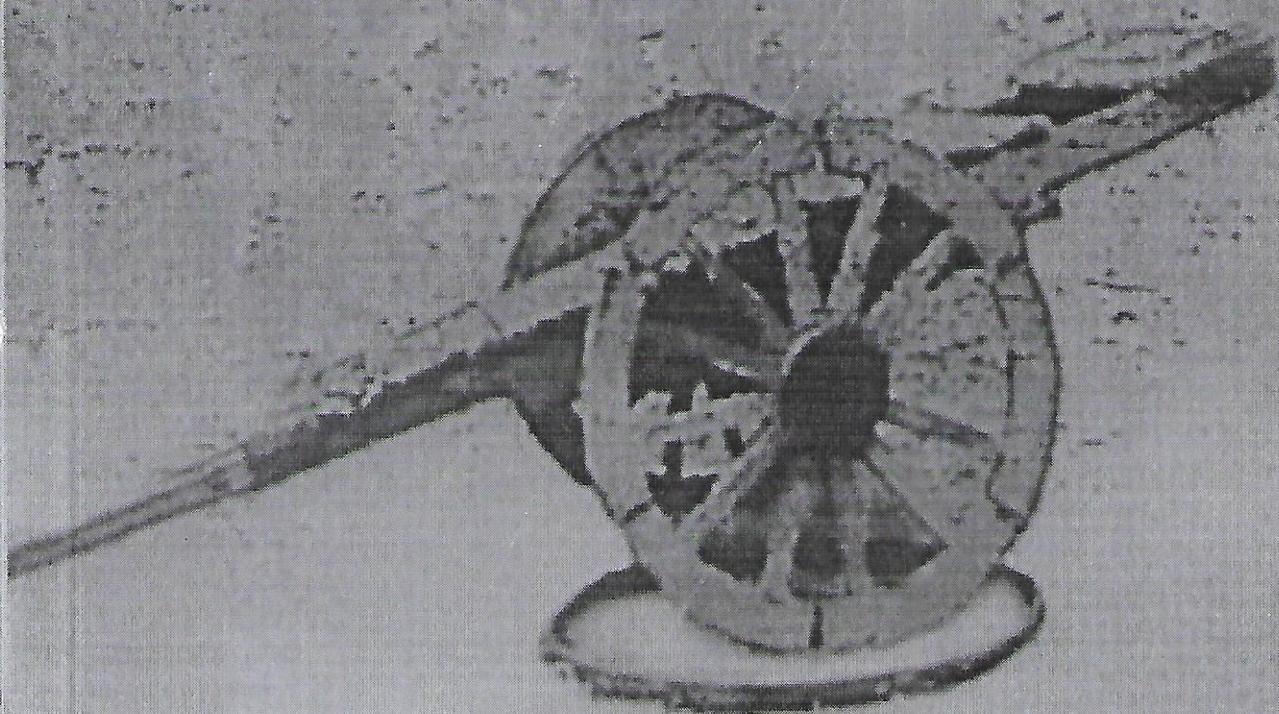
रा. ना. चव्हाण यांचे आस्थाविषय, त्यांचे विचारविश्व व अभ्यासशैली यांचा स्वतंत्रपणे चिकित्सक अभ्यास होण्याची गरज आहे, हे या निमित्ताने नमूद करावेसे वाटते. रमेश चव्हाण यांनी रा. ना. चव्हाण यांचे लेखन जवळपास चाळीस पुस्तकांमधून प्रसिद्ध करून मराठी समाजावर व विचारविश्वावर मोठे त्रुटी करून ठेवले आहेत. प्रस्तुत ग्रंथामध्ये 'जुन्या कागदपत्रां'तील लेखन, नोंदी, माहिती यांचे संकलन करून महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासाचा हा अमूल्य ठेवा रमेश चव्हाण यांनी वाचकांना उपलब्ध करून दिला आहे. प्रस्तुत ग्रंथाच्या निमित्ताने महाराष्ट्राच्या सामाजिक व वैचारिक विश्वामध्ये एक शाश्वत स्वरूपाची भर पडली आहे, असे निश्चितपणे म्हणता येते.

डॉ. अरुण शिंदे
मराठी विभागप्रमुख
नाइट कॉलेज, कोल्हापूर.
प्रमणध्वनी : ९४२१०२४०५५
arunkshinde@gmail.com

देवदेव गुरु शक्ती शक्ति यांत्रिकी

प्राचार्य डॉ. केशव फाले गौरवग्रंथ

| संपादक |
प्राचार्य डॉ. गजानन जाधव

नव्यदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी : डॉ. केशव फाले गौरव ग्रंथ

■ संपादक : प्राचार्य डॉ. गजानन जाधव

■ Navvadottar Marathi Gramin Kadamban : Dr. Keshao Phale Gaurav Granth

■ Edited by : Prof. Dr. Gajanan Jadhav

■ © संपादक

■ प्रकाशक :

सौ. चित्रा प्रभोद गारोडे,
अनधादित्य प्रकाशन,
'कमलकुंज', २९, गोवर्धन विहार,
परतवाडा, जि. अमरावती
भ्रमणभाष : ९४०५४२७०६२
anaghadityapublication@gmail.com

■ प्रथमावृत्ती : १५ ऑक्टोबर, २०२१ (विजयादशमी)

■ ISBN-978-93-92872-00-6

■ मुख्यपृष्ठ : डॉ. विशाल इंगोले, लोणार

■ अक्षर जुळवणी व मांडणी : श्री. नारायण पांडाडे,
यश मलटी सर्विसेस, झुना जालना, जालना
भ्रमणभाष : ९४२३४५७०३६
imagepagesetters@gmail.com

■ छपाई : प्रिंटवेल इंटरनॅशनल प्रा.लि.,
जी-१२, एम.आय.डी.सी.,
चिकलठाणा, औरंगाबाद
printwell@gmail.com

■ मूल्य : ४००/-

१. या ग्रंथातील लेखकांच्या मतांशी संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

२. या पुस्तकाचे, पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्विमाण, फोटोकॉपींग, रेकॉर्डींग अथवा कॉपीराइटचा भेट होईल असे कुठल्याही प्रकारचे वर्तन संपादकाच्या लेखी परवानगी शिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क सुरक्षित आहेत.

■ अनुक्रमणिका ■

भाग : एक

- प्रकाशकाचे दोन शब्द... /सहा
  - संपादकीय... /सात
- १) नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी : संकल्पना आणि स्वरूप
- डॉ. नागनाथ कोत्तापळे/१४
  - २) नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी : आविष्कार तंत्रे आणि शैली
- डॉ. किशोर सानप/३५
  - ३) महात्मा जोतीराव फुले आणि नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी
- डॉ. प्रल्हाद लुलेकर/९९
  - ४) नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरीतील मिथके
- डॉ. अशोक राणा/११४
  - ५) नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील राजकीय अवकाश
- डॉ. प्रमोद मुनघाटे/१४१
  - ६) नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरीची शैली
- डॉ. महेंद्र कदम/१५३
  - ७) नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी : एक आकलन
- डॉ. शंकर विभुते/१७१
  - ८) नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील भटक्या विमुक्तांचे जीवन
- डॉ. गिरीश मोरे/१८४
  - ९) बदलते ग्रामवास्तव आणि नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी
- डॉ. अरुण शिंदे/१९६
  - १०) जागतिकीकरण आणि नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी
- डॉ. गणेश मोहिते/२११
  - ११) नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील संस्कृतीभान
- डॉ. केदार काळवणे/२२७
  - १२) नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरीतील कृषिशोषितांचे जग
- डॉ. दत्ता घोलप/२४५
  - १३) नव्वदोत्तर वैदर्भीय मराठी ग्रामीण कादंबरी
- डॉ. सतीश तराळ/२६२
  - १४) नव्वदोत्तर गोमंतकीय मराठी ग्रामीण कादंबरी
- प्रा. विनय बापट/२७१

बदलते ग्रामवास्तव आणि नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण काढंबरी डॉ. अरुण शिंदे

प्रस्तुत लेखामध्ये १९९० नंतरच्या ग्रामीण काढंबरीचा विचार करताना पुढीलप्रमाणे वर्गवारी केलेली आहे. अ) ग्रामीण राजकारणाचे चित्रण करणारी काढंबरी, ब) बदलत्या आर्थिक धोरणांचे ग्रामजीवनावरील परिणाम चित्रित करणारी काढंबरी, क) ग्रामजीवनाच्या विविध अंगोपांगांचे, समकालीन व्यापक करणारी काढंबरी. १९९० नंतरचे बदलते राजकीय, आर्थिक, वास्तवाचे चित्रण करणारी काढंबरी. १९९० नंतरचे बदलते राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वास्तव आणि त्याचे ग्रामीण काढंबरीमध्ये पडलेले प्रतिबिंब यांचा शोध घेऊन समकालीन ग्रामवास्तवाला ग्रामीण काढंबरी कशी सामोरी जाते, या अनुषंगाने काहीएक मांडणी करण्यासाठी हे वर्गीकरण केले आहे. ते काटेकोर नसून ढोबळमानाने, अभ्यासाच्या सोयीसाठी केलेले आहे. कोणतीही कलाकृती जीवनाच्या अनेक अंगांचे दर्शन घडवीत असते, याची प्रस्तुत अभ्यासकाला जाणीव आहे.

१।

बदलत्या ग्रामीण राजकीय संदर्भाचे चित्रण १९९० नंतरच्या ग्रामीण काढंबरीमध्ये पुढीलप्रमाणे झालेले आढळते.

रंगनाथ पठारे यांची 'ताप्रपट' ही १९९४ साली प्रकाशित झालेली महत्वपूर्ण काढंबरी. राजकारणातील मूल्यन्हास केंद्रवर्ती असणाऱ्या दा काढंबरीमध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदलत्या राजकीय संस्कृतीचे व्यापक सामाजिक पटावरून चित्रण केलेले आहे. १९४२ ते १९७९ या प्रदीर्घ कालखंडात

मराठी भाषा अर्थजिनाच्या संधी

• मंपाटक •

डॉ. दत्ता पाटील

डॉ. अरुण शिंदे

मराठी भाषा य अर्थोर्जनाच्या संधी : वी. ए. भाग तीन, विद्याशाखीय विशेष निवडु
(अभ्यासपत्रिका क्र. १० व १५, DSE - E ४ व E129)

प्रकाशक : डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर,
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

© सर्व हक्क प्रकाशकाधीन

ISBN : 978-93-85190-17-9

प्रती : २,५००

मुद्रक : श्री. भूषण पाटील,
अधीक्षक,
शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,
कोल्हापूर – ४१६००४.

प्रथम आवृत्ती : जून, २०२०

मुख्यपृष्ठरचना : शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय, कोल्हापूर

मूल्य : रु. १३५/-

अनुक्रमणिका

भूमिका

प्रा. डॉ. दत्ता पाटील

१

भाग - ५

१. सर्जनशील लेखन	प्राचार्य डॉ. महेन्द्र कदम	११
२. वैचारिक लेखन	प्रा. डॉ. अरुण शिंदे	४६
३. शोधनिबंध व प्रकल्पलेखन	प्रा. डॉ. सुधाकर शेळार	८२
४. आंतरजालावरील मराठी	डॉ. व्ही. एन. शिंदे	१००

भाग - ६

१. प्रसारमाध्यमांतील अर्थार्जनाच्या संधी व भाषिक कौशल्ये	१३७
● मुद्रित माध्यमे	डॉ. आलोक जत्राटकर
● आकाशवाणी	श्री. योगिराज बच्चे
● चिन्हवाणी	श्री. कैलास पुरी
२. उद्योग व सेवाक्षेत्रांतील अर्थार्जनाच्या संधी व भाषिक कौशल्ये	२०८
● उद्योग व सेवाक्षेत्रांतील अर्थार्जन संधी	प्रा. डॉ. ए. एम. गुरव
● अनुवाद	प्रा. डॉ. अर्जुन चव्हाण
● मराठी टंकलेखन, युनिकोड व पीपीटी परिचय	डॉ. व्ही. एन. शिंदे
३. मुद्रितशोधन	प्रा. नानासाहेब जामदार
४. स्पष्टपरिक्षांसाठी मराठी	श्री. समाधान रघुनाथ महाजन
● लेखक परिचय	३१८

विभाग २

वैचारिक लेखन

प्रास्ताविक

साहित्याचे गद्य आणि पद्य हे दोन प्रकार आहेत. 'ज्या शब्दार्थयुक्त भाषेचा साधारण बोलण्यात उपयोग केला जातो,' त्याला गद्य म्हणतात. आणि 'जेथे क्रमबद्ध ताल आणि लयीसाठी वाक्यातील शब्दांच्या साधारण क्रमात बदल करावा लागतो' त्याला पद्य म्हणतात, अशी गद्य आणि पद्य यांच्यातील फरक दर्शविणारी व्याख्या ढोबळमानाने करता येईल. लोकव्यवहारात, वैचारिक, शास्त्रीय लेखनात गद्याचा वापर केला जातो. तर कवितेसाठी पद्याचा अवलंब केला जातो. गद्य आणि पद्य ही मानवी वाणीची दोन आविष्कार रूपे प्राचीन काळापासून अगदी भाषेच्या उगमापासून प्रचलित असली तरी प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळामध्ये साहित्यादी क्षेत्रांमध्ये गद्यापेक्षा पद्याचा वापर अधिक केला जात होता. संस्कृतमध्ये धर्म, तत्त्वज्ञान, काव्यशास्त्र, व्याकरण आदी विषयांची मीमांसा करणारे शास्त्रीय ग्रंथ आणि काही नीतिबोध करणाऱ्या कथा - कहाण्यांचा अपवाद केल्यास गद्यापेक्षा पद्य आणि काव्यामधून मोठ्या प्रमाणावर लेखन केलेले आढळते. प्राचीन काळात 'काव्य' ही संज्ञा व्यापक अर्थने वापरली जात होती व 'काव्य'ला मोठी प्रतिष्ठाही प्राप्त झाली होती.

मध्ययुगीन मराठीमध्ये गद्यलेखन मर्यादित स्वरूपात आढळते. शिलालेख, महानुभवांचे ग्रंथ, बखरी, पत्रव्यवहार अशा सीमित क्षेत्रांत गद्यलेखन केलेले सापडते. ब्रिटिशांच्या भारतातील आगमनानंतर गद्यलेखनामध्ये नवनवे, वैचिध्यपूर्ण

महात्मा जोतीराव फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे
जीवन, कार्य व विचारांचे दर्शन घडविणारा महाप्रंथ...

A black and white portrait of Jyotiba Phule and his wife Savitribai. Jyotiba is on the left, wearing a dark turban and a dark shawl over a light-colored shirt. Savitribai is on the right, wearing a light-colored saree with a dark border. They are looking slightly to the right of the camera. Below the portrait is a decorative horizontal flourish.

क्रांतिरत्न

प्रशासकीय अधिकारी, प्राध्यापक, शिक्षक, कवी, पत्रकार आणि सामाजिक
कार्यकर्ते यांनी एकत्रितपणे चालविलेला उपक्रम

क्रांतिरल

महाग्रंथ

Gravity

Publication

॥ संकल्पक ॥

- सौ. प्रेरणा राजेश खवले
- मार्गदर्शक ॥
- विष्णुनाथ शोगांवकर (अकोला)
आय. ए. एस. (से.नि.), प्रधान
सचिव, तामिळनाडू.
- अशोक गेडाम
उप जिल्हाधिकारी (से.नि.),
नागपूर.

॥ निर्मिती मंडळ ॥

- प्रकाश अंधारे,
विशेष कार्य अधिकारी,
राज्यसंसदी या. बच्चूभाऊ कडू
- प्रताप वाघमारे
तहसीलदार, नागपूर.
- विजय लोखंडे,
तहसीलदार, अकोला.
- अतुल दोड,
खनिकर्म अधिकारी, औरंगाबाद
- राहुल मधुकरराव तायडे,
तहसीलदार, नांदुरा.
- विनय यशवंत गोसावी,
उपजिल्हाधिकारी,
सध्या- उपविभागीय अधिकारी
एरंडोल जि. जळगाव.

॥ क्रांतिरत्न महाग्रंथ ॥

ISBN : 978-81-941309-5-6

प्रकाशक :

सौ. वर्षा राजू चिमणकर (प्रेहिटी प्रकाशन)
समृद्धी अयाटमेंट, माधव नगर,
गोरक्षण रोड, अकोला ४४४००९
मो. ७५५८२०४९२

Email : gravitypublication@gmail.com

◎ सर्व हक्क

प्रकाश अंधारे

आवृत्ती : प्रथम

प्रकाशन : ११ एप्रिल २०२१
महात्मा जोतीराव फुले जयंती

मुद्रक : सुरज कार्ड, नागपूर.
9922955543

मुख्यपृष्ठ : सचिन थेटे, वर्धा

डिजाईन : Designers View Akola. 8668376834

मुद्रितशोधन : सदानन्द दांदळे

रेखाचित्रे : रवींद्र क्षीरसागर, यवतमाळ.

किंमत : १००० रुपये

ही फक्त कागद आणि शाईची किंमत आहे. ग्रंथाची किंमत नव्हे! ग्रंथातील
विचार तर अनेमोल आहेत। प्रश्ननंच या ग्रंथाची विक्री होऊ नये, तो
अधिकाधिक लोकांना भेट दिल्या जावा, असे आम्हाला मनाशासन वाटते!
आणग्ही हा ग्रंथ अधिकाधिक स्वेच्छाजनांना भेट द्यावा, अशी नम्र विनंती आहे.
-निर्मिती मंडळ, 'क्रांतिरत्न' महाग्रंथ.

॥ मुख्य संपादक ॥

डॉ. सौ. पुष्पा तायडे

॥ सहसंपादक ॥

● डॉ. दीपक सूर्यवंशी ● डॉ. सतीश पावडे

● डॉ. चंद्रकांत सरदार ● सतीश जासोदकर ● प्रकाश अंधारे

क्रांतिरत्न महाग्रंथ या पुस्तकातील सर्व प्रते आणि अभिप्राय
संबंधित लेखकांची असून त्या संबंधी प्रकाशक, संपादक,
मुद्रक, व वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

क्र.	विषय	लेखक	पान क्र.
४५)	महात्मा फुले यांच्या विचारातील परिवर्तन वाद	डॉ. संजीवकुमार सोनवणे	३६६
४६)	मराठी ग्रंथकार सभेस पत्र महात्मा जोतीराव फुले यांची भूमिका	प्रा.डॉ.जयद्रथ सु. जाधव	३७३
४७)	महात्मा फुले यांची अखंड रचना : सर्वकष्ट क्रांतीचे तत्त्वज्ञान	डॉ. मिलिंद मा. वाहळे	३७८
४८)	धर्म सुधारणा चळवळीतील महात्मा फुले यांची भूमिका	डॉ. प्रियराज महेशकर	३८४
४९)	हा धन्य महात्मा झाला...	डॉ. सतीश शिरसाठ	३८९
५०)	कर्मयोगी म.जोतीबा फुले - ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले-यांच्या पुरोगामी विचारांचा आढावा	डॉ. गजानन कोटेवार	३९३
५१)	क्रांतिबा फुले आणि विवेकवाद	प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे	३९७
५२)	हंटर शिक्षण आयोगापुढे महात्मा फुले यांनी मांडलेली तत्वनिष्ठ भूमिका	रवींद्र नामदेवराव इंगोले	४०४
५३)	शेतकऱ्यांचा असूड : काल आणि आज	डॉ.तुळशीराम उकिरडे	४०९
५४)	स्त्री शिक्षणाच्या उद्गात्या : सावित्रीबाई फुले	पडित कांबळे	४१४
५५)	सत्यशोधक समाज एक दृष्टिक्षेप	प्रा. डॉ. बालाजी मुंडे	४२१
५६)	सत्यशोधकीय नियतकालिके प्रबोधनपर पत्रकारितेचे पर्व	डॉ. अरुण शिंदे	४२८
५७)	महात्मा जोतीराव फुले: पूर्वसुरी आणि प्रभावळ	डॉ. किशोर सानप	४४४
५८)	भारतीय शेतकऱ्याच्या वर्तमानकालीन समस्या आणि महात्मा जोतीराव फुलेंचे कृषि विषयक विचार	कल्याण नामदेव श्रावस्ती	४४८
५९)	महात्मा जोतीराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या काव्यरचना	किरण शिवहर डोंगरदिवे	४५३
६०)	क्रांतिबा फुले याचा सामाजिक दृष्टिकोन	प्रा. दिलीप सु. वानखडे	४६२
६१)	महात्मा जोतीराव फुले : काही अज्ञात गोष्टी	लीलाधर रामेश्वरजी दवडे	४६८
६२)	शेतकऱ्याचा असूड: भारतीय शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि उपाय	प्रा. डॉ. दिपक उलेमाले	४७२
६३)	सत्यशोधक चळवळ काल आज आणि उद्या	डॉ. सुधाकर हि. डेहणकर	४८९
६४)	ज्यो.फुले,राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ.आंबेडकर यांच्या क्रांतीकारी शैक्षणिक विचारधारेतील एकमूलता	प्रा.डॉ. सुरेश द. खोब्रागडे	४८६

॥ तेरतक पाठिंयाया ॥

डॉ. अरुण शिंदे

डॉ. अरुण शिंदे (एम. ए., पीएच.डी. जन्म : ०१.०६.१९७५) हे वर्तमान विभागाचे मुख्य महानव कार्यकारी आहेत. शिंदाजी विद्यार्थीता नवीनीकरण मंडळाचे ते सदस्य आहेत तसेच सोतापूर विद्यापीठाल्या मराठी उत्तम संग्रहालय महानवाही त्यांनी काम केले आहे. शिंदाजी विद्यापीठ शिक्षाकाळ यंत्र, शिंदाजी विद्यार्थीता नवीनीकरण शिक्षक संघ यांचे संवित महानवाही कार्य केले आहे. मान्यताप्राप्त संप्रोत्सव प्रतिवार्षी त्यांचे शंभ्राणु आधिक शोधानिवंश प्रसिद्ध झाले आहेत. विविध व्याख्याता टीवीवाहाने सातत्याले तेथ्यान करतात. त्यांचे डॉ. महाराष्ट्र टाईम्समध्ये प्रेरणा आणि अन्यांचे तोकणिय झाले. प्रकाशित ग्रंथ - सत्यशोधकीय नियतकालिके, सत्यशोधक वेळावा विघारे (चारित्र), देशभक्त रत्नाल्पण्ण कुंभार (चारित्र), भाषिक यज्ञान आणि उत्तम (सहलेखक), मुकुंदराव पाटील यांच्या कथा (संपादन), सार्वजनिक सरदार (राजनीती), सत्यशोधकांचे शेतकरीविषयक विवार (संपादन), कृष्णाक्षर (डॉ. कृष्ण शंभ्राणु : व्याख्या आणि वाङ्मय) (संपादन), क्रांतीवीर विमासाहेब (संपादन). त्यांच्या 'सत्यशोधक नियतकालिके' या ग्रंथास ११ पेक्षा आधिक पुरस्कारांनी गौरविले आहे. त्यांना डॉ. श. न. भोले स्मृती पुरस्कार, मुकुंदराव पाटील साहित्य पुरस्कार, प्रसाद बन साहित्य पुरस्कार, मसाप पुरस्कार, याजर्पी शाहू संशोधन पुरस्कार, कृतिशीत प्राव्यापक पुरस्कार मिळाले आहेत.

पत्ता : नाइट कॉलेज, कोल्हापूर ४११००२

Mob.: 9421024055 Email.: arunkshinde@gmail.com

सत्यशोधकीय नियतकालिके प्रबोधनपर पत्रकारितेचे पर्व

ए कोणिसावे शतक हे आधुनिक भारताच्या इतिहासात सामाजिक व राजकीय बदलाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे शतक होते. ब्रिटिश राजवटीचा भारतीय समाजव्यवस्थेवर अंतर्बाह्य परिणाम झाला. पाश्चात्यांचे ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान, शिक्षण व प्रगती यांनी प्रभावित झालेला नवशिक्षित वर्ग पाश्चात्यांच्या प्रगतीची व हिंदूस्थानच्या अधोगतीची चिकित्सा करू

लागला. आत्ममंथन, आत्मपरीक्षण सुह झाले. भारतीयांच्या अधोगतीचे मूळ देशीत धर्म व्यवस्था, वर्ण-जातीप्रधान स्थितीशील समाज, कालबाह्य रुढी परंपरा, अंधश्रद्धा आणि पारंपरीच मानसिकता यांमध्ये आहे, हे सुधारकांच्या लक्ष्य आले. त्यांनी धार्मिक व सामाजिक पुर्संचरेच जोरदार आग्रह धरला. समाजसुधाराणेचे कर्व संस्थात्यक पातळीवर करणारे ब्राह्मी समाज,

क्रांतिकीर्ति चिन्मारसाहेब

शामराव संताजीराव भोसले
सर्जेशाव पाटील

संपादक
डॉ. अरुण शिंदे

क्रांतिवीर चिमासाहेब

लेखक

शामराव संताजीराव भोसले
हायकोर्ट न्यायाधीश, करवीर संस्थान

सहलेखक

सर्जेराव पाटील
संपादक, दै. समाज, कोल्हापूर

संपादक

डॉ. अरुण शिंदे

scion

नवीन स्टोर्क घाटले
नेहमी घाटक लाता

किमत ? भासा.

दूसरीहारे नाहिरान थाचा

नका

विचारकिरण

दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील
समग्र अग्रलेख

दोन मित्र.

इंप्रजाजवळन स्वातं
प्यासाठी, काप काप
माचा विचार करून **मुसलमानांतील सत्यशोधक!**

{ वडे भरवे } बुधवार-ता १२ डिसेंबर सन १९५१ [अंक १०] आदे हे दिंदो
माहात आदे. पे-
गांधींचाने मुसल-
मानांतील सत्यशोधक !

७० खून आणि पं. नेहरू !

प्रवाण इंद्रास, पं. नेहरू जा-
मांचे ध्यागत वादशाही धाटांचे
झाले, दिवाळीप्रसारण घेर दिवे
लागून उजळ्या होती. सं
घार येर सरकारी अधिकारी
आणि श्रीमान देंडे सावकार नर मदासकडे
अडे मानन गेले होते, पं. नेहरूद्वाने १५० मुठे १५१ जानेवारी सन १९५२ / ३

चुका आणि लवाड्या !

स्वगांत सोन्याची मुळे.

गांधी-मिशने स्थापन करा.
(तत्त्व वादींवेळांवा)

येळकोट बंद पडेल, अभ्यास बुधवार-ता २ जानेवारी सन १९५२ [अंक ११]

मताचे महत्त्व,

कठोणता वाढली.

" राष्ट्रीयका बहुतेसमाज सुविधेत तर शाळाच परिज्ञे, पण कुशीकितउण्णावरोवरच तो जर अधिकार एका वडेकत प्राप्त होणे शक्य आहे, तरा ते पेलाऱ्याच्या पात्रता द्या वडेकत प्राप्त होणारी वास्ते ! ती एजेंसीचे पुढाऱ्याची

वडे भरवे] बुधवार-ता ७ डिसेंबर सन १९५१ [अंक ८] भतदारांनो, सरकाराला दुरुस्त करा !

कोणतीही वस्तु दिलाऊ दिलो देणे, वाचवा
असली, तर ती अधिक दिवाळी वंतच प्रवासाचा निः
काम देते; पण ती उमती दिलाऊ आहे, वैटी उमा वार्षिक
असली, तर देव दिवसात तिचा श्रीग दिला वाचवा
वेजवारा उरवा ! रुग्यारामावस्त आहेत, तो
करणाऱ्या पुढाऱ्याची धूसच नाही, भेक तरी

पुनरः रा. कोठारी आणि जहाल !
मानवाची वाचवा, वाचवा नाही, वेवारी वाचवा

खंड
सहा

दर : ००:

सहामाही

* दी न मि त्र.

वडे भरवे] बुधवार-ता ८ डिसेंबर सन १९५१

पक्षवळ आणि उपासमार !

ने दोल वाटाताच, चांगों कळ अ

तगडे शेतकरी, गजर कोथःधि रुपेय !

पाण मध्यम वर्ग याची वेळा गरीब शेतकऱ्यांनी

फिल देशातील इतका वैदा

लै दूळु लै

नवाडारा

याची भ

४ एड्झ

पटविले

वे कित

जसा ३

असत्य

नाही;

सायाच

थान्य

वेळं

पुरेशी

वस

जांदा अस-

विचारक्रिया

दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील
समग्र अग्रलेख

खंड । सहा

{ वर्ष २७ ते ३१
२८ ऑक्टोबर १९३६ ते १५ ऑक्टोबर १९४१ }

संपादक
डॉ. अरुण शिंदे

प्रकल्प प्रस्तावना
डॉ. नागनाथ कोत्तापळे

सायन
सायन पब्लिकेशन्स प्रा. लि.

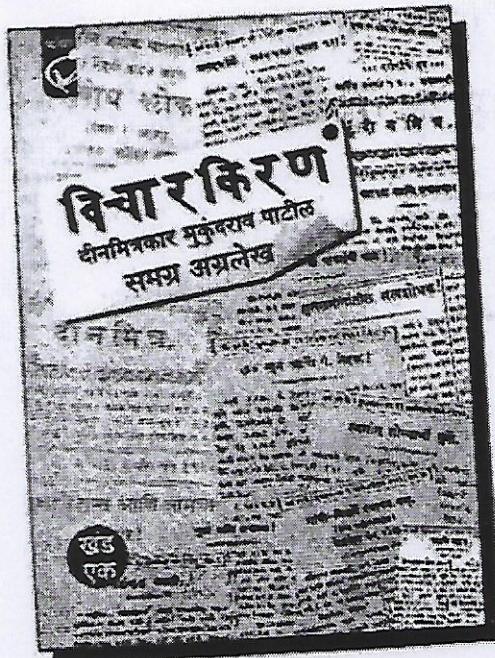
विचारकिरण

दीनमित्रकार मुकुंदराव पाटील

समग्र अग्रलेख

(खंड १ ते १०)

प्रकल्प समन्वयक - उत्तमराव पाटील

- संपादक संडळ -

डॉ. अशोक एरंडे, डॉ. प्रलहाद लुलेकर

डॉ. नंदकुमार मोरे, डॉ. अरुण शिंदे

डॉ. वंदना महाजन, प्रा. सचिन गरुड

डॉ. नारायण भोसले, डॉ. दिनकर मुरकुटे

डॉ. केदार काळवणे, डॉ. संभाजी खराट

डॉ. फुला बागूल

प्रस्तावना - डॉ. नागनाथ कोतापले

नितीन कोतापले

सायन पब्लिकेशन्स प्रा. लि.

तिसरा मजला, स्वोजस हाऊस

११५९, सदाशिव पेठ, हन्ती गणपतीजवळ

पुणे - ४११०३० | फोन : ०२०-२४४७६९५४

scionpublications@rediffmail.com

www.scionpublications.com

■
© सुरक्षित

प्रथमावृत्ती : १ जानेवारी २०२१

■

मुख्यपृष्ठ आणि मांडणी :

राजा बडसल

■

मुद्रणस्थळ :

अर्थवै प्रिंट क्रिएशन

सदाशिव पेठ, पुणे

ऑनलाईन खरेदीसाठी :
www.scionpublications.com

मूल्य :

खंड ६ - रु. १,२५०/-.

खंड १ ते १० संच - रु. १२,६००/-.

■

ISBN : 978-93-86651-39-6

याप्रकाशनासाठी या पुस्तकातील कुठलाही भाग कुठल्याही कारणास्तव अथवा कुठल्याही नमुन्यात पुनर्मुद्रित करता येणार नाही. या प्रकाशनासंदर्भात अनधिकृत कृत्य केलेले आढळल्यास झालेल्या नुकसानीसाठी त्या व्यक्तीवर अथवा संस्थेवर कायदेशीर कारवाई केली जाईल.

। अनुक्रमणिका ।

प्रस्तावना	१३	
वर्ष सत्ताविसावे	२८ ऑक्टोबर १९३६ ते २० ऑक्टोबर १९३७	२९
वर्ष अट्ठाविसावे	२७ ऑक्टोबर १९३७ ते १९ ऑक्टोबर १९३८	११३
वर्ष एकोणतिसावे	२ नोव्हेंबर १९३८ ते १८ ऑक्टोबर १९३९	११३
वर्ष तिसावे	२५ ऑक्टोबर १९३९ ते १६ ऑक्टोबर १९४०	२८३
वर्ष एकतिसावे	२३ ऑक्टोबर १९४० ते १५ ऑक्टोबर १९४१	३६९
परिशिष्ट		४३९
संपादक परिचय		४४४

वैचारिक दीपस्तंभ

सत्यशोधक समाजाची स्थापना (१८७३) ही म. फुले यांच्या हातून घडलेली अतिशय महत्वाची सामाजिक घटना होती. शूद्रांतिशूद्रांच्या दुःखदैन्याचा, त्यास कारणीभूत घटकांचा शोध घेत अन्यायकारी व्यवस्था परिवर्तनासाठी म. फुलेनी शूद्रांतिशूद्रांचे संघटन भारताच्या सामाजिक इतिहासामध्ये प्रथमच उभे केले. माणसांच्या पायातील गुलामगिरीच्या बेड्या तोडून तो मुक्त व्हावा व त्याचे मनुष्यपण सर्वार्थाने विकसित व्हावे, हे फुले व सत्यशोधक समाजाचे प्रारंभिक ध्येयधोरण होते. माणसांच्या शोषणाला जुन्या शास्त्र-पुराणांची एक तात्त्विक बैठक होती. ती उखडून टाकण्यासाठी सत्यशोधकांनी रणशिंग फुंकले. भिक्षुकशाही, पुरोहितशाहीच्या जोखडातून शूद्रांतिशूद्रांची मुक्तता, सावकारशाहीविरुद्धचा लढा, शेतकरी संघटन, कामगार संघटना, सत्यशोधकीय साहित्य, नियतकालिके, प्रचारक, परिषदा, सभा, सत्यशोधक जलसे अशा अनेक माध्यमांतून सत्यशोधक समाजाला एका लोकआंदोलनाचे रूप प्राप्त झाले. समाजाचे काम उत्तरोत्तर व्यापक व विकसित होत गेले.

सत्यशोधक पत्रकारितेचा मानदंड -

सत्यशोधक चळवळीचा प्रसार करण्याच्या व शोषित जनसमूहांच्या प्रशनांना वाचा फोडण्याच्या प्रेरणेतून सत्यशोधक चळवळीची नियतकालिके सुरु झाली. कृष्णराव भालेकर यांनी १ जानेवारी १८७७ रोजी 'दीनबंधू' हे शेतकरी-कष्टकन्यांचे भारतातील पहिले सामाहिक पुण्याहून सुरु केले व ध्येयवादाने झपाटून अनेक प्रकारची संकटे-अडचणीवर मात करीत चालविले. आर्थिक अडचणीमुळे १८८० साली त्यांनी 'दीनबंधु' मुंबईचे कामगार नेते नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या स्वाधीन केले. भालेकर हे प्रचंड धडपडे गृहस्थ होते. त्यांनी आपले भाचे गणपतराव पाटील यांच्या संपादकत्वाखाली एप्रिल १८८८ मध्ये 'दीनमित्र' मासिक सुरु केले. गणपतराव पाटील यांच्या अकाली निधनामुळे ते १८९२मध्ये बंद पडले. गणपतराव पाटलांच्या मृत्यूनंतर भालेकरांनी आपल्या मुलाला पाटलांच्या पत्नीच्या म्हणजेच आपल्या बहिणीच्या मांडीवर दत्तक दिले. हा मुलगा म्हणजे पुढे 'सत्यशोधक दीनमित्रकार' म्हणून उदयास आलेले थोर पत्रकार मुकुंदराव पाटील (१८८५-१९६७) होत. 'दीनमित्र' पुन्हा चालू करण्यासाठी भालेकरांची सतत धडपड चालू